

ՆՇԱՆԱԿՈՐ ՄԱՐԴԿԱՆՑ
ԿՅԱՆՔԸ

Ն. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
Յ Ե Վ
ՊԼՏԱՆԵԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
1869—1883

Պ Ե Ց Է Ր Ե Ց

ՆՇԱՆԱԿՈՐ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԿՅԱՆԸ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԻՐԸ

ՀՈՎՀ.ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

1869 — 1923

ՅԵՐԵՎԱՆ-1938

891. 981. 232 [Handwritten]

Ն. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

3 Ե Վ

ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

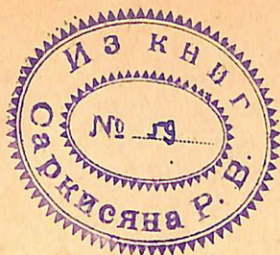
1869 — 1883

A 49599

ՊԵՏԿՐԱՏ
ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ՄԱՍԿՈՒՄ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՄԹՈՒՆ

Հովհաննես Թումանյանն իր մանկությունն ու պատանեկությունը անց ե կացրել էր Լոռու: Մանկությունը՝ իր ծննդավայր Դսեղ գյուղում ու նրա սարերում, իսկ պատանեկությունը՝ Զալալ-Ողլում (Ստեփանավանում), սկսած տասը տարեկան հասակից, յերբ հայրը նրան տանում ե Ստեփանավան և տալիս այնտեղի նորարաց յերկսեւ դպրոցը:

Այնուհետեւ, 1883 թվի աշնանը նա փոխադրվում ե Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցը, վերադառնալով Լոռու 1886 թվի:

Այսպիսով Թումանյանն իր կյանքի առաջին 14 տարին անց ե կացրել էր Լոռու, իսկ հետո, մոտ 40 տարի, մշտապես ապրել ե Թիֆլիսում:

ՀԻՆ ԼՈՌԻՆ

Թումանյանը ծնվել ե 1869 թ. փետրվարի 7-ին (հին տոմարով) Լոռու Դսեղ գյուղում, գյուղական մի հին ընտանիքում:

Նա տան առաջին յերեխան եր. իրենից փոքր ունեցել ե չորս յեղբայր և յերեք քույր:

Այն ժամանակ, յերբ ծնվել ե Թումանյանը,

մեղանից մոտ 70 տարի առաջ, Լոռին և Դսեղ գյուղը այնպես չեն յեղել, ինչպես տեսնում ենք հիմա:

Լոռու ահա ձորում, Քոլագերան կայարանի մոտերը, ուր 1898 թվից Դերեգ գետին դուզահեռ յերկաթուղագիծն է անցնում, իսկ այժմ Զորագետի ելքտրակայանը լուսավորում և չորս կողմերի ձորերն ու գյուղերը, ուր ոճապտույտ լեռնուղիներով ավտոներն են սլանում, այնտեղ, մեղնից մոտ 70 տարի առաջ, մուլթն եր ու խավար, վայրի և ամայի:

Լոռու գյուղերն ահա ժամանակ ցրված, իրարից կտրված եյին դժվարանցանիլի ճանապարհներով, ծեր-պերով ու կածաններով:

Գյուղացիները խավար ու աղետ, թառած իրենց լեռների վրա, ապրում եյին՝ չքավորները—ծխոտ ու խարխուլ գետնափոր տներում, իսկ ունեւորները՝ դըլխատներում: Ապրում եյին մեծ գերդաստաններով, հաճախ, նուշնիսի, 60—70 հոգով՝ նահապետական կյանքով, սարի ու դաշտի աշխատանքով, փակ ու ինքնամփոփ:

Այն ժամանակ հին, նահապետական Լոռին անծանոթ եր քաղաքին ու նրա կուլտուրային: Քաղաքի հետ յերթեկուլթյունը կատարվում եր ձիով կամ ֆուրգոնով, վոր տևում եր որեր, շաբաթներ...

Հանգստի ժամերին գյուղացիների հաճույքը զբոսայցն եր—պատմությունների իրենց նախնիների կյանքից, հին-հին քաջերից և իգիթներից, գյուղի ու սարի կյանքից՝ համեմած առակներով ու խաղերով: Նրանք իրենց կյանքն անց եյին կացնում «... գարնանը սարերի լանջերին, ամառը անտառների շվա-

քում, ձմեռը պատերի տակին արեկող արած, իսկ
գիշերները ողաներում զրույց անելով»:

Լոռու ձորերը ծածկված էյին խիտ, անանցա-
նելի անտառներով, ճամբաները նեղ էյին ու քար-
քարոտ, իսկ ժայռերի գլխին թռչկոտում էյին այծ-
յամներն ու պախրաները: Առանձնապես հարուստ եր
կուսական անտառներով Դեբեդի ձորը:

Նահապետական Լոռու ընդհանուր պատկերն
ամբողջանում եր պատմական հին ավերակներով. —

«Շն տախտի վրա աղորում մի վանք,
նն ժայռի գրլխին նրսկում է մի բերդ,

Հովհ. Թումանյանը աշակերտական հասակում (1885 թ.)

Մուր առարակից, ինչպես զարհուրանք,
Բուի կրուինչն ե տարածվում մերք-մերք,
Իսկ ֆարի գլխից լուռ, մարդու նման,
Նայում ե ձորին մի հին խաչարձան»:

Այսպես ե նկարագրում Թումանյանն այն ժա-
մանակվա լուռն իր «Լուսեցի Սաքոն» պոեմում:

Դերեղի աջ ափից սկսվում էյին անտառները,
գյուղի այգիներն ու բանջարանոցները, խնդրաբարձր
ժայռի գլխին լայն և ընդարձակ հարթավայրի վրա
փոված եր հին Դսեղ գյուղը.—

«Մեք գյուղն են ե, վոր հպարտ,
Լեռների մեջ միգապատ,
Խոր ձորերի ֆարափին
Ձեռք սրված հակասին
Միսք ե անում իսրադեմ...»

Դսեղի յերեք կողմում փոված էյին գյուղի ար-
տերն ու արոտատեղիները. հարթավայրը յերեք կող-
մից կտրտվում եր ձորերով, իսկ հարավային կողմից
պաշտպանված եր բլուրներով ու Բոշաքար սարով:

Գյուղն իր դիրքով իսկապես վոր բերդի առա-
վորություն եր թողնում: Գյուղից հեռու, այսոր ել,
հորիզոնի վրա յերևում են մի շարք լեռներ՝ Լավլար,
Բոշաքար, Դըվալ, Չաթինդաղ, Ղարախաչ և ուրիշ-
ները: Դերեղի մյուս ափին, դիմացի ձախ հարթա-
վայրի վրա, յերևում են Լոռու գյուղերից մի քանիսը,
Չորագյուղ, Ծաթեր, Կուռթան, Ուղունլար (Ոձուն),
Այգեհատ և այլն:

Դսեղի մարզերն ու մարզագեոթիները լիքն ե-
լին տեսակ-տեսակ անուշահոտ, գույնզգույն ծաղիկնե-
րով ու վայրի վարդի թփերով, սարերն ու ձորերը

ծածկված եյին սաղարթավոր ծառերի խիտ անտառնե-
րով՝ կաղնի, ընկուղենի, հացենի, լոբենի, վայրի
տանձենի, սալորենի և այլն։ Անտառները հարուստ ե-
յին վայրի կենդանիներով ու թռչուններով։ Հովհ
Թումանյանն իր «Քաջերի կյանքից» պատմվածքում
տալիս է այդ անտառների գեղեցիկ նկարագրու-
թյունը։

«... Դսեղի հարավային սահմանում—Քոջաքարի
ժեռուտ կատարին թռչկոտում է քոշը*) և բուսնում
դանձիլ, իսկ հյուսիսում—Ջաղի ձորում՝ ապրում է
կարիճ և հասնում խաղող։ Այս յերկու՝ սահմանների
մեջ կան թանձրախիտ, կուսական անտառներ, վոր
կացնի ձա՛ն չեն լսած, ուր ծառերի փչալներում բուն
և դնում մեղուն, թալաներում ապահով վխտում են
յերենները, մոռուտներում ինքնիշխան թագավորում
է արջը և շամբուտներում հանգիստ ապրում է վա-
րազը։ Կան ժայռեր, ուր բուն է դնում արծիվը և
թռչկոտում է այծյամը...»

Այսքան վայրի ու կուսական եր Լոռին իր բը-
նությամբ, իր կենդանական ու բուսական աշխար-
հով։

Ահա լեռնային բնության այս շռայլության
մեջ է անցկացրել Թումանյանն իր մանկությունը—
Լոռու գեղեցիկ բնության գրկում վայելելով լեռնա-
յին անմահական ողբ, զբնդան աղբյուրների չուրբ,
լեռնային կյանքի ազատությունը։

Մանկության տարիներն անցել են ուրախ ու
զվարթ, վրդակս «շողացող առավոտ»։

*) Վայրի այծ.

Դսեղ գյուղն այն տարիներին մեծ չի յեղել,
60—70 տուն ընդամենը. այժմ արդեն մոտ 600—700
տուն ե:

Հայրական տունը, վորտեղ ծնվել ե թուման-
յանը, գյուղի սովորական տներից եր-- մեկ Պարկանի,
կտուրածածկ գլխատուն, կողքին՝ դոմը, տան առաջ՝
սրահը ե սալորենու ծառերով փոքրիկ պարտեզը՝
վաչրի վարդի թփերով շրջապատված:

Հետագայում իր զրույցների մեջ ըանաստեղծն
այսպես ե նկարագրում.

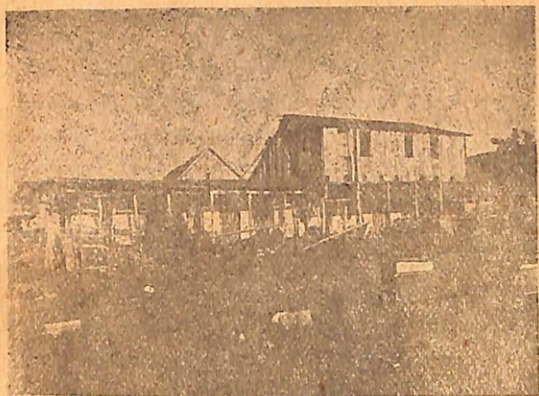
«Մի մեծ սենյակ ունեյինք. ոջախը միշտ վա-
ռած, յերկու կողմից տախտեր, զոշակներ ու մու-
թաքներ դարսած. բոյահայելին, կողքին սաղը կախած,
մոմակալն ու մազաշը*), նկարներ...»

Այս տունը հոր կողմի պապի՝ Ոհաննեսի կա-
հավորած տունն եր. նա Լոռում հայտնի չե յեղել Ո-
հաննես աղա անունով:

Իր պապին չի տեսել թումանյանը: Մանուկ
Հովհաննեսը իր տառից ու տան մեծերից, հետաքրքիր
զրույցներ ու պատմություններ ե լսել, Լոռու ձմռան
յերկար գիշերներին՝ իր պապի քաջագործություննե-
րից ե խիզախ գործերից:

Թումանյանի պապը ծագումով հին աղնվական
ե յեղել ե անվանի զինվորական: Հյուրասեր, զրու-
ցասեր մի մարդ եր նա, սրախոս ու զվարճասեր: Նա

*) Մաղաւ—ունելիք, վորով կարում եյին վաւոր մով
ծայրը:

Տունը, ուր Թումանյանն անց է կացրել իր մանկությունը

բարեկամական կապեր եր հաստատել հարեան շրջանների՝ Ղազախի ու Բորչալուի թուրքերի և վրացիների հետ և աշխատում եր հաշտ ու խաղաղ պահել այդ ժողովուրդներին:

Ռուսաստանից նա իր հետ բերել եր ոռա ջաղացարան: Առաջինը նա յեր, վոր Լոռի մտցրեց մոմի գործածությունը, իր հետ բերելով նաև հայելի, նըկարներ և այլն: Մինչև այդ Լոռվա գյուղերում ձեթի ճրագներ, են վառելիս յեղել, միայն դրանից հետո չե, վոր սկսվել է մոմի գործածությունը:

Իր պապի հայրը՝ Ովագիմ Յուզբաշին չեղել է քաջ ու հաղթանդամ, անվանի իգիթ, 18-րդ դարում շնորհիվ իր քաջագործությունների, նա մեծ հռչակ է ստանում:

Նրա մասին պատմում և խաչատուր Աբովյանն իր «Վերք Հայաստանի» վեպում:

«Մենակ Դսեղեցի Մեհրաբյան Թումանյան Հովակիմի անունը՝ քարերը սասանացնում եր: Սարերի, ձորերի միջում մեծացած, գաղա՛խ ու հարամուարինը թափելով եր նրա վոսկորները հաստացել: Յերկու տղամարդ նրա մեջքը չեյին կարող խտրտել, հինգ մարդ նրա ձեռը չեյին կարող վոլորել, նրա գլուխը մեկ որ չեր ցավացել: Կերածը մեղր ու կարաք եր, հաքածը՝ շալ, կոխածը՝ ծաղիկ ու չիման աղբրներ լրա, մեղի միջումն եր նա որորոցումը աչքը բաց առել: Նրան ի՞նչ կղիճանար: Աժդահա ու վոչ տղամարդ... Ութ խապեր ունեւ, մեկը քանց մեկը աժդահա:

... Վաթսուն ջանից ավելի հոգի՝ հարս, փեսա, թոռ, ծուռը, առավոտը նրանց տանից դուրս եյին գալիս, բիգունը մթանը, նրանց ոճորքի տակ քնում ու նրանց հարյուր տարեկան հերը դեռ յերեկվան յերեխի պես՝ բեղերն վոլորում, միրուքը սանդրում, փափախը կոտորում, նրանց հետ՝ պար գալի, խաղալիս՝ խաղում, սազ ածելիս՝ շատ անգամ ինքը սաղը ձեռներից խլում, ածում, խաղում, քսան տարեկանի պես ձիու վրա նստում, ասպարը գցում ու սարերում, ձորերում, չաղրի տակին՝ պարզիկա գիշերը՝ վորդոցն իրան արած քաջությունները, Լուսիցունց տղամարդությունը, հին-հին բաներից, Լազգուց, Թուրքից, հազար բաներ պատմում...» Այդ տոհմի պապերն արտաքին հարձակումների ժամանակ և ինքնապաշտպանության որերին, ինչպես Հասան խանի ասպատակության ժամանակ, դործի գլուխ են անցել

ու պաշտպանել գյուղերի խաղաղ բնակչութիւնը կոտորածից ու կողոպուտից:

Իսկ Մեհրաբին՝ Ուլագիմի հորը՝ գյուղական մեծերի պատմածների համաձայն այսպէս եւ նկարագրում թումանյանն իր «Քաջերի կյանքից» պատմեց՝

«Ծերունի Մեհրաբը, Հովագիմի հայրը, Լոռու ձորերի նահապետը, իսկի չեր եւ մտածում, թե հարցուր տարին անց եր կացրել: Նրա վիթխարի, բարձր հասակը կորացել եր, նորից ամրացել, ճերմակ մալ ու միրուքը բռնել կուրծք ու յերես, և աժդահայի ահալորութեան հետ խառնվել, միացրել ծերութեան պատկանքը»:

Թումանյանի մոր կողմի պապերը սարեցիներ էին, գյուղի առաջին հովիւները, տունն եւ այդ պատճառով կոչվում եր «սարրցու տուն»:

Այդ տան նահապետը, տալարած «Ռհաննես ապին», սարերում աչք բաց արած, սարերում մեծացած, իր հետ բերում եւ սարերի կյանքը, շվին, բայթին: Ինքն առողջ եւ յեղել, ուժեղ ու ձենով, մի աժդահա մարդ: Իր ամբողջ կյանքը նասարերում եր անցկացրել և չերբեք կյանքում չեր հիվանդացել: Ռհաննես ապին իր առաջին վշտից՝ կնոջ մահից, կաթվածահար եւ լինում և 108 տարեկան հասակում մեռնելիս ցավով ասում եւ. «Ս'յ փուչ աշխարհ, արժէր յերկու որվա համար ծնվելը...»

Ահա այս չերկու միանգամայն տարբեր ոջախների ծնունդ եր թումանյանը:

իր անտեսութեամբ հոր տունը միջակ տներից և յեղել, ունեցել են յերկու կով, մի դոմեշ և մի քանի վոլխար:

Հայրը, Տեր-Թադևոսը, գյուղի քահանաներից մեկն էր. նրա աշխարհական անունն էր Ասլան: Մկրդբում 1872—1873 թվերին, ուսանում էր Սանահնի վանքում. քահանա յե դառնում, յերբ թումանյանը 4—5 տարեկան յերեխա յեր արդեն:

Մանկութեան շրջանի դեմքերից ամենաուժեղ և խոր տպավորութեան և թողել թումանյանի վրա իր հայրը:

Շատ էր սիրում նա իր հորը, յերբ խոսք էր բացվում մեծ մարդկանց մասին, թումանյանն ասում էր. «մեծ մարդու մասին զաղափար եմ կազմել իմ հորով»:

«Մեծ մարդ էր,—շարունակում էր նա իր զրույցը,—զարմանալի խորը մարդ. անդունդի խորութուն ունեւր. լայն հոգի. շատ մեղմ. ժպտը միշտ դեմքին: Յերբեք իրեն նյութական պակասութեանից չէր խոսա, չէր ցույց տա. իրեն միշտ հարուստ էր ձեռնում»:

«Ամենալավ ու ամենամեծ բանը, վոր չես ունեցել եմ իմ կյանքում—այդ չեղել և իմ հայրը», ասում է իր ինքնակենսագրութեան մեջ. «Նա ազնիւ մարդ էր և ազնւական՝ բառի բովանդակ մտքով: Չափազանց մարդասեր ու առատաձեռն, առակախոս ու զվարճաբան, սակայն միշտ ունեւր մի խոր լրջութուն: Թեև քահանա, բայց նշանավոր հրացանաձիգ էր ու ձի նլատող: Այդ ժառանգական էր մեր ցեղի մեջ»:

Հայրը բարձրահասակ էր, նիհար, ժպտուն ու

Հովհ. Թումանյանի հայրը՝ Տեր-Թադևոսը
(1839—1898)

1896 թ. լուսանկարից

խոր աչքերով, մազերը գանգուր ելին ու շատ վաղ
ճերմակած:

Թեև քահանա, բայց, ինչպես պատմում են նրան
մոտիկ ճանաչողները, չի սիրել յեկեղեցին ու յեղե-

դեցական ծեսերը: Յեւ հաճախ, յեկեղեցու դահլերը լսելիս, գնում եր գյուղամեջ գրույցի, կամ մարդ հաւաքում բերում տուն գրուցելու, հետն ել իր չոնգուրն ածում ու յերգ ասում: Գյուղացիներից մեկը պատմում եր, թե յերգ գրուցի կամ յերգի ժամանակ Տեր-Թադևոսը լսում եր յեկեղեցու դահլերի ձայնը, ասում եր. «Ելի են անտերի ձենը վեր ելաւ...»

Պատմում են, վոր Տեր-Թադևոսի հյուրերից մեկը տեսնելով պատից կախված չոնգուրը, հարցնում եր «Տերտեր, դու չոնգուր ածել ել գիտես»: Տերտերը թե՛ «եդ հու ավետարանը չի, վոր գիդենամ վոչ»:

Լինելով առականս եր ու յերգասեր, բնավորությամբ ուրախ ու զվարթ մարդ, նա կարողանում եր իր շուրջը հաւաքել շրջանի աշուղներին, շվի ածողներին, լավ առականսներին ու այսպիսով իր տունը դարձնել յերգի, քեֆի ու գրուցի կենտրոն:

«Իմ հերը շատ եր սիրում չերգել,—ասում եր Թումանյանն իր հոր մասին,—մեկ-մեկ ել ինքն եր յերգեր հորինում. չոնգուր ունեւ, յերգում եր ու ածում իրիկունները»:

Յերգում եր ավելի թախծոտ, դուռ արեւցան բայաթիներ, կամ աշուղական խաղեր: Հոր յերգի ու նվագի իրիկունները Հովհաննեսի ամենաթանգ ու սիրելի իրիկուններն են յեղել: Նրա վշտոտ բայաթիներն ուժեղ ու խորը տպավորություն են թողել նրա վրա: Ասում են, յերգ հայրը սաղ եր նվագում, փոքրիկ Հովհաննեսը նստում եր շատ մոտ, նայում եր նրա դեմքին և մեծ ուշադրությամբ լսում:

Հայրը բարի, միևնույն ժամանակ անխույթ ու

շռայլ ապրող մարդ եր: Հաճախ եր պատահում, վոր գյուղերում աշխատածը թողնում եր դու, սը, չունենոր- ներին տալիս և ինքը դատարկ տուն դալիս: Շատ անգամ ստացածը գրպանն եր ածում առանց նայե- լու, ուղղորին ել տալիս եր առանց հաշիւիլու, ասելով՝ «ենքան ըլի, վոր կնիկս իմանա վոչ»:

Եինը չկարողանալով տանել իր **ամուսնու ան-** հոգ ու շռայլ բնավորութիւնը՝ մշտական վեճի մեջ եր հետը:

«Այդ եր պատճառը,—գրում ե թումանյանը— վոր հայրս յերբեմն թագուն եր տեսնում իր գործը: Շատ ե պատահել, վոր մայրս դուրս ե գնացել թե չե, ինձ կանգնացրել և դռանը, վոր հսկեմ, ինքը ցորենը լցրել տվել մի վորեւե պակասավոր գյուղացու կամ սարից իջած թուրքի շալակը»:

Թումանյանի մայրը իր ամուսնու բարեսրտու- թյան մասին հետեյալ հետաքրքրական գեպքն ե պատմում.

«Մի տարի սով եր. տերտերը աղունը ջաղացը տաքով, վոր աղա. չես ել փուռը վառել եմ, ճամփա յեմ պահում տերտերի դալուն: Մթնել ա: Յերեխեքը լաց են լինում, սոված են. տանն ել հաց չկա: Մին ել տեսնեմ, տերտերը գալիս ա դատարկ, յերկու կըր- կենի (բաղած) կռան տակին:

Դու մի ասիլ, մի ձիաբեր ալյուրը կրկենի ա թխել, դուրս չեկել հանդը, գեղի հանդի սոված մշա- կին փայ արել ինքը դատարկ չեկել տուն»:

Շատ ե պատահել, վոր դաշտում հանդիպած չունեւոր հնձվորին մերկ տեսնելով՝ իր հագի շապի- կը տվել ե նրան. կամ թե աշնանը դիտելի չբավորի

կամ այրու չհնձած արտը հնձել ե տվել իր վարձած մշակներին:

Լինելով զվարթ ու կենսուրախ մարդ, շատ ե սիրել յերեխաների շրջանը. նրանց հետ կռճի յե խաղացել, իսկ դուռի աղջիկներին հետ յերգել համբարձման տոնին վիճակ հանելիս:

Յորգով, մրգով ու կատակներով եր պահում իր յերեխաներին: Առանձնապես սիրում եր իր մեծ տղային՝ Ոհաննեսին. հոր ու վորդու փոխադարձ աչդ սերը տարիների ընթացքում ավելի ու ավելի ուժեղացել եր ու խորացել:

Պատմում են, թե յերբ 1890 թվին լույս ե տեսնում Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին գիրքը, հայրը գյուղում մեծ հրձվանքով կարդում եր և ասում—«հիմի ինձ ել մահ չկա...»

Հայրը գյուղի աչքի ընկնող հասարակական գործիչներից ե յեղել: Հարեան շրջանի Թուրք գյուղերի հետ բարեկամական լավ կապեր ուներ: Տունը միշտ լիքն եր հայ և Թուրք հյուրերով, և գրա համար տան հարսներն ու աղջիկները հանգիստ չեն ունեցել հյուրերից:

«Ձափ չկար մեր տան ղոնախին—շատը Թուրք եր»,—պատմում եր Թումանյանի մայրը:

Առաջին լամպը հայրն եր բերել Դսեղ գլո ղը, վոր գնել եր Ստեփանավանում հինգ ուրբով Ամրողջ գյուղը գալիս եր և զարմացած նայում վառվող լույսին: Մայրը պատմում ե, վոր այն ժամանակ լամպի մասին ասում եյին, թե Ռուսաստանում մի զադ ա դուրս յեկել, շուշի միջին ինքն իրեն երում ա ու լիս ա տալիս:

Այդ յեղել և մոտավորապես 1872—73 թ. թ.։ Այդ տարիներին և գյուղում գործածության մեջ մըտել նաև կաղամբը և ապա կարտոֆիլը։

ՄԱՅՐԸ

Թումանյանի մայրը, Սոնան, միանգամայն հա-կառակ բնավորության տեր եր. նուէն գյուղիցն եր. սարերում մեծացած ու աւրած. իր հոր նման՝ առողջ, ուժեղ ու դիմացկուն։ Բարձրահասակ եր, գեղեցիկ և կարմրաթուշ, կատարյալ սարի աղջիկ, ինչպես գյուղացիներն եյին ասում՝ մի «գիժ պախրի կով»։ Աշխատասեր, մեծ կամքի տեր. գյուղի արի և անվախ գանացից եր. նա չե կառավարել տունն ու սարը։

Մինչև վերջին տարիներս ել, թեև 80 տարին անց եր կացրել արդեն, նա չեր սարը գնում, նա չեր սարերում մենակ անասունները պահում և ձմեռվա կաթնամթերքը պատրաստում։

Մայրը անգրագետ եր։ Մի անգամ, չերեխաներից մեկի հարցին, թե՝ «նանի, դու ուսումնարան գնացել ես»,—պատասխանեց. «բ՛այ, գնացել եմ. վոնց չե... տասներկու ուսումնարան եմ ավարտել...» ու սկսեց թվել այն բոլոր սարերը, ուր ամառները սարե գնացել՝ Ղարանլուղդարա, Կարմիր Դը (այդ) Կալերի սեռ, Քոչաքար, Շալու Դուղ, Ծաղկոտ Ուղթ. Սոթ և այլն...

Լինելով հաշվով ապրող ու տան հոգսերով ծանրաբեռնված, Թումանյանի մայրը տանը շարունակ խոսում եր, կովում—առավոտը վաղ վեր կենալու,

Հովհ. Թումանյանի մայրը՝ Սոնան.
(1933 թվի լուսանկարից)

աշխատանքի գնալու և խնայողութեամբ ապրելու համար:

Առավոտից իրիկուն տանը ղալմաղալ եր ու կռիվ: Հենց վոր նանը խոսում եր, տերտերն ասում եր. «Յերբ պիտի գարունքանա, վոր սրան սարը ղարգենք. մենք հանգիստ ապրենք»: Նույնն եր ասում նաև Թումանյանի յեղբայրներից մեկը. «Յերբ նանը սարումն եր լինում, մեր տանը հարսանիք եր. ա-կանջներս դինջ, մրգներս բոլ»:

Մայրը տարվա մեծ մասը սարերումն անցկաց-նելով, իր յերեխաներին ել սարերումն եր պահում, մեծացնում: Սարն եր գնում վաղ գարունքին ու մը-նում եր մինչև ուշ աշուն: Ինչպես ինքն եր պատ-մում. «Սարումը կենում եյինք, մինչև ձնի կաթոցը, են ա ձնի հետ կոլովելով գալիս եյինք գեղը. ամպը գոռում ա, չորում, սևալնում...»: «Հենց վոր գա-րունքանում եր,—շարունակում եր պատմել մայրը,— են ա սարն եյի տանում յերեխանցը. տանելուս ել ապրանքը ձիուն եյի բեռնում, երեխանցը շա-լակա առնում, ապրանքի յեղնա վոտով գնում, ինչ ա ձիուս զրա երեխեն չհարվի: Սարերումն ել են ծաղկոտ տեղերումն եմ պահել, աղբըների կշտին կացելը:

Սարը գտնվում եր Գոշաքար լեռան ստորոտին, գյուղից 18—20 կիլոմետր հեռավորութեան վրա և կոչվում եր Ղարանդղարա՝ Մթին Ձոր:

Հետագայում Թումանյանն ասում եր. «Ինչ վոր սարի բան կա իմ մեջ՝ դա նանիցն ե: Թռչող կին եր իմ մերը. արծվի թռիչք ունեւ: Ամենաբարձր սարե-

րում, ծաղկոտ տեղերումն և պահել ինձ: Շատ բան և տվել ինձ մայրս, շատ եր սիրում ինձ, շատ:

Շատ աշխատասեր կին եր Թումանյանի մայրը՝ բացի սարի ու դաշտի աշխատանքն ու տան հոգսը, նա տան մանվածքն ու դուրծվածքն ել եր անում: «Յերեկը ապրանքն եյի պահում, գուլպեն ձեռիցս վեր չգցելով, գիշերը թեւ մանում՝ չուխա, խալի դործում», — պատմում եր նա:

Իր ճախարակի առաջ նստած, գիշերները թեւ եր մանում, հետն ել յերգ ասում: Իր ութ յերեսային այդպես և պահել, մեծացրել: Յերգել և ավելի տխուր յերգեր՝ արևելյան յեղանակներ, ժամանակի տարածված յերգերից մի քանիսը — «Ե՞ր հեռանաս», «Մանիր, մանիր իմ ճախարակ», «Աղնիվ ընկեր» և այլն:

Լինելով գրույց սիրող ու լավ պատմող կին, նա իր յերեսաներին հին-հին գրույցներ եր ազու՝ իրենց տան մեծերի կյանքից, լեգենդներ ու հեքյաթներ պատմում առակաների հետ միասին: Պատմում եր Հասան խանի որերից, թե ինչպես Լոռվա գյուղերի ազգաբնակչութիւնն այդ ժամանակները գյուղերից փախած, ահ ու սարսափի մեջ այրերումն և ապրել. պատմում եր Ոհաննես աղից, նրա չեղբայրներից, գյուղի անցած շրջաններից, իր ջահել որերից:

«Յես վոր հարս յեկա, մեր տանը 60 մարդ կար. ոխտը ախպեր եյին, ոխտն ել սիպտակ միրուքավոր... ամենքի աղաքին ել դուլուղ անեյի», — այսպես եր հիշում նա իր հարսնության որերը:

ԱՆՇՈԳ ՅԵԶՆԱՐԱԾԸ

Թուամանյանը տանամենամեծ յերեխան եր և ամենից սիրվածը: Տանը՝ իր հարազատների սիրառատ շրջանում ամենքից սեր ու գգվանք է վայելել, սիրո պայծառ մթնոլորտում մեծացել, դուրսը՝ իր խաղընկերների յերգերով, խաղերով ազատ ու անհոգ ապրել:

Մալըն ասում եր. փոքրուց շատ եյինք սիրում Ոհաննեսին, շատ: Գիշեր ցերեկ ձեռներիս հնք պահել յես ու իմ սկեսուբը: Որորոց չենք դրել, վոչ ել ճոճ, ինչ ա միտքը թարազ (պաշտոն) մնա, չունքի (վորովհետև) որորոցումը միտքը կտրորվի. կշաղվի: Լավ եյինք պահում, համա շատ եր լաց լինում. Իրիկնադեմից մինչև լիսը են ա նվում եր, լաց ըլում: Լալկան ե յեղել Հովհաննեսը նաև յերեք-չորս տարեկան հասակում: Տատը թոռան համար բարձի տակին կակալ, շամիչ եր պահում, տալիս եր իրան, վոր լաց չլինի, հերը ծեծի վոչ, համա ճար չեր ըլում, ենա լաց եր լինում...

Թուամանյանին շատ եյին սիրում տատերը—ավելի՝ հոր կողմի տատը—Ոհաննես աղի կինը: Այդ տատը չեր սիրում գյուղի կյանքն ու գյուղի սև աշխատանքը: Այնքան անծանոթ եր գյուղական կյանքին. վոր յեղանը միշտ «չոջ» եր ասում: Նա սիրում եր ավելի քաղաքը և քաղաքի կյանքը. լինելով ավելի քաղաքակրթված կուլտուրական կին, քան թե գյուղի մյուս կանայք, նա չեր հետևում թոռան կրթությանը, նրա հագնվելուն, շարժ ու ձևին, պահանջելով վոր ամեն ինչ լինի մաքուր, կիրթ ու ճաշակով:

Թողանք շատ սիրելուց նրա անունը դրել եր իր ամուսնու անունը — Ոհաննես:

Թումանյանին պակաս չափով չի սիրել և մյուս տատը՝ մոր մայրը, վորի տունն ապաստան եր ծանր աշխատանքից ու ծեծերից փախչող մանուկ Հովհաննեսի համար:

Իր մանկությունը հիշելիս Թումանյանն ասում եր՝—յերկու տատիս ծոցումն եմ մեծացել:

Տատի տունը գտնվում եր դշուղի մյուս ծայրին: Տատը թխվածքների եր թխում, սարի ագդագ (սերուցկից պատրաստված թխվածք) ու սեր ուտեցնում Թողանը, միրգ տալիս, սիրում, գուրգուրում: Ամառները իրեն հետ սարն եր տանում:

Հովհաննեսը փոքր հասակից թեև նիհար, բայց շատ առողջ, ժիր, աշխույժ ու չարահճի չերեխա չեր: Կարմիր արխալուղը հագին, մորթե փափախը գլխին, վոտքին տրեխների, ճիպոտը ձեռին—իր հասակակիցների հետ շարունակ ձորերում, հանդերում՝ թափառում եր, խաղում, վազվղում:

Հինգ-վեց տարեկան հասակում յեղնարած եր, բայց յեղները միշտ կորցնում եր: Նա շատ եր սիրում անասուններին արոտ տանելը: Անասուններին տանում եր հանդը բաց թողնում, ինքը հեռանում մի քարի գլխի նստում կամ ծառի տակ պառկում և անձնատուր լինում իր ցնորքներին: Ժամերով նստում եր վերջալույսի վարդագույն ամպերին, լսում թռչունների ծվվոցը կամ թե չե պառկում եր ձորափին և լսում Դերեղի վշշոցն ու յերազում... Նա ամեն ինչ մոռանում եր, մնում եր իր մտքերի հետ,

Հին Դսեղը

Իսկ անասունները արածելով հեռանում ելին իրենց հսկողից ու կորչում...

Շատ ուշ միայն, յերբ մուլին ընկնում էր, ըս-
թափվում էր իր յերազներից, հիշում էր յեղներին
և դատարկ վազում տուէր: Տանը Հովհաննեսին խիստ
հանդիմանում ելին ալդ քանի համար, հաճախ նույ-
նիսկ ծեծում:

Մայրը պատմում էր. «Ամեն որ տեսնում եյի
Դըդի ուսին մինը կանգնած, ապրանքն ել հեռու շաղ
ընկած, հետո եյի իմանում, վոր եդ Ոհաննեսն ա
յեղել ապրանքը բաց թողած»:

Թեև վատ յեղնարած էր, բայց շատ էր սիրում

յեղները, կենդանիները, առհասարակ վողջ կենդանական աշխարհը:

Իր կենսագրական նյութերի մեջ հետազայում թումանյանը սիրով և հիշում իրենց և պապոնց կենդանիներին.

«Իբրև հին կարոտ մտերիմների հիշում եմ պողատ գոմեշը Նազլուն, Ծաղիկը (կովի անուն) Ջերքեղը, Արրաշը (յեղներ), Թորլան շունը, Ղաթարը (շուն) իմ պապոնց, մեր Մարինոս եղը, Ղաթ ձին, մեր սև Մաշկոն (շուն), վոր պապս հետը բերիլ եր Ռուսաստանից»: Իսկ հետազայում, յերբ գլում և կենդանիների կյանքից իր հայտնի պատմվածքները նա մի առանձին ջերմությամբ ու սիրով և խոսում կենդանիների մասին՝ յեղնիկի, ծիծեռնակի, շան և ալնի, համեմատելով նրանց մարդու հետ.

«... Ի՞նչ ա մեր ու են սարի պախրի զանազանությունը—վոչին... ամենի սիրտն ել սիրտ ա, ամենի ցամփե ել—ցավ...»

Իր հառակակիցներից մեկը՝ Գարո բիձեն, վոր հիմա գյուղի կոլեկտիվի խողարածն է, պատմում և իրենց մանկությունից. «Հինգ-վեց տարեկան երեխեք եյինք. անբան երեխեք. ենա հանդն եյինք գրում խաղ անում. Ոհաննեսն ել հանդը շատ եր սիրում, տանից փախած սաղ ուրը ման եյինք գլխի»:

Գնում ելինք Դրդի ուսը, ապրանքը հետ եյինք ածում, թոցնում, ընդիան ռեղի մեկել ծերն եյինք վազում՝ կաթնաղբյուրն ու Առվիակը. աղբրի ղրբա-

դին հաց ելինք ուտում, յա թե չե Ծովեր*) ելինք
գնում մոռ, մոռ ուտելու ծախ բուն ման դալու, ձու
հալաքելում»:

Շատ ենք խաղացել ս. Գրիգորի աղբրի կշտին:
Գնում եյինք վանքը, ընդիան Ձաղի ձորը—Դեբեդում
լողանում, խաղում, ձուկ բռնում»:

ԽԱՂԵՐԻ ՅԵՎ ՀԵՔՅԱՅՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Իր մանկության վայրերից Թումանյանն ամե-
նից շատ Դիգն եր սիրում ու հիշում:

Դիգը գյուղի հյուսիս արևելյան կողմում, հար-
թավալրի կենտրոնում, քարոտ կատարով մի բլուր
է շնում, հարձակումների ժամանակ, դիտարան է
յեղել, հետո ուխտատեղի յե դարձել, իսկ այժմ յեկ-
վորների համար զբոսավայր է: Այդ բլրի չորս կողմը
տարածվում են գյուղի արտերը, Դեղի կատարից
յեթևում է գյուղը՝ իր շրջակայքով ու սահմաններով:
Դեղի վրա միշտ հով է, ողը դուրեկան է բուրումնա-
լի: Այնտեղ ուռց և անանուխ է բուսնում, իսկ ստո-
րոտին՝ բազմազան ու բուրավետ ծաղիկներ:

Առաջ, Թումանյանի մանկության տարիներին,
Դեղի ստորոտին ծառեր ու աղբյուրներ են յեղել,
վորոնք հիմա չկան:

Շնորհիվ իր թափառումների, Թումանյանը ման-

*) Ծովեր—փոքրիկ լճ է, անտառի մեջ. գտնվում է
գյուղից մոտ յերկու կիլոմետր հեռավորության վրա. կոչվում է
նաև Տըզրուկա-գու, վորովհետև լիքն է տզրուկով: Չորս կողմը
յեղեգնուտ է:

կուց արդեն լավ գիտեր գլուղի, նրա սարերի, պատմական հուշարձաններով հարուստ շրջակա վայրերի անունները, մոլթ ծմակներն ու թալանները:

Նա գիտեր բուսական աշխարհը վայրի բույսերի, բանջարեղենների զանազան տեսակները, ծաղիկների անուանները, ինչպես՝ շուշան, կոճղեղ, ճանդուղկ, պուտ, յերիցուկ, ուռյ, անանուխ և այլն:

Մանուկ Հովհաննեսի մեջ սերը դեպի բնությունը, դեպի խաղերն ու թափառումներն ավելի էր յեղել, քան թե սերը դեպի կալի ու հանդի աշխատանքը, վորից միշտ խուսափել է ու փախել:

Ամառները հայրը Հովհաննեսին հաճախ տանում էր հանդը՝ սալլի աշխատանքի: Հովհաննեսը ցորենի խուրձը հորը տալիս եր նրա գլխի վրայով, և աչնպես եր գցում, վոր խուրձը սալլի մյուս կողմն եր ընկնում, և սալլի վրա կանգնած, խրձին սպասող հոր յիղանը մնում եր դատարկ, այս վոր մին յերկու կրկնվում ե, հայրը բարկանում ե նրա վրա ու դուրս անում:

Մի որ եր, հանդից տուն դառնալիս, հայրն ասում ե. «Ոհաննես ջան, դու սելի առաջը կանգնի, յեզները պահի, յես ակներին սապոն քսեմ»: Հայրը մըտնում ե սալլի տակը: Այդ ժամանակ Ոհաննեսն սկսում ե ճիպոտով յեզներին բղել, սալլը շարժվում ե... հայրը սալլի տակից ձայն ե տալիս. «Հո արա, հո արա...» Ոհաննեսը «հո» ե անում, կանգնեցնում, բայց մի քիչ հետո, նորից ե սկսում բղել, այնքան ե անում, վոր հայրը գործը թողնում ե կիսատ, սալլի տակից դուրս ե գալիս, վրան բարկանում և ինքը սալլը մենակ քշում:

Դրանից հետո հաշրն իր համար մի ոգնական ե վերցնում և Հովհաննեսին աղատում: Հովհաննեսն այս վոր տեսնում ե, ասում ե. «Ես ել հենց եդ ե- յի ուզում, վոր համ դուք աղատվեք ինձանից, համ յես՝ ձեզանից»:

Այսպես արկածներով ե անցել Հովհաննեսի մանկությունը. չարաճճի ու անհանգիստ ե յեղել նաև քույրերի ու յեղրայրների հետ խաղալիս:

Մի անգամ ամառը, կալի ժամանակ, փոքր յեղ- քոր հետ տուն հն դալիս և ոգտվելով տանեցիների բացակայութլունից, վորոշում են փոքր քրոջը կնքել: Մեկը քավոր ե դառնում, մյուսը՝ տերտեր, ու սկսում են խաղալ Փոքր յեղրայրը վերմակը գցում ե իր ու- սերին շուրջառի տեղ: Հենց այդ ժամանակ ներս ե դա- լիս մայրը, վորին տեսնելուն պես՝ յերեխային գցում հն ու իրենք փախչում:

Բացի ընկերների հետ գյուղի շրջակաքում կա- տարած թափառումներից ու խաղերից, Թումանյանը սիրում եր նաև խաղաղ զրույցները, հեքյաթները՝ իր ընկերների կամ մեծերի շրջանում: Նա առանձին քաղցրութլամբ եր հիշում իր այդ որերը: Իր պատ- մըվածքներից մեկը՝ «Իմ ընկեր Նեսոն», հենց այդ սրերի նկարագրութլամբ ե սկսում:

«Մի խումբ ընկեր յերեխաներ, ելինք: Գլուղացի յերեխաներ:

Վոչ ուսումնարան կար, վոչ դաս, վոչ դաստիա- րակութլուն, աղատ ելինք միանգամայն ու խաղում ելինք. լինչբան ելինք խաղում: Ու վոնց ելինք ի- րար սիրում, վոնց ելինք իրար սովորել: Սոված ժա-

Դսեղի ընդհանուր տեսարանը

մանակներս ել՝ վազում եյինք հացի տաշտիցը մի կտոր հաց առնում, պանրի կարասիցը մի կտոր պանիր ու ել յետ շտապում իրար մոտ։ Իրիկուններն ել հավաքվում եյինք, ծիծաղ բաներ ասում կամ հեքյաթ պատմում։

Մի ընկեր ունեյինք, անունը Նեսու։ Ն՞քան հեքյաթ գիտեր, քնքան հեքյաթ գիտեր, վոչ ծեր ուներ, վոչ տուտը։

Ամառվա լուսնյակ գիշերները մեր դռան գերանների վրա շուրջ-բոլոր նստոտում եյինք, հիացած պլրջում Նեսույի՝ վոգեորությունից գեղեցկացած դեմքին։ Ու պատմում եր նա Հուրի փերիններից, Զարուխտ պուշից, Լիա ու Մութ աշխարհից...

Հեքյաթներ շատ ե լսել մանկության տարիներ-

քին. լսել ե, սիրել ու շատերն անգիր արել դեռ մանկուց:

Իր քեռի՝ երից լիգենդներն ու զրույցներն ե լսել: Ինչպես Թումանյանն էր ասում՝ «Արծրիկն ու կաղնին», «Անբախտ վաճառականները», «Շունն ու կատուն» իր մեծ մորյեղբայրը՝ քեռի Իսաչին ե պատմել սօրից դալիս, ճամբին, «են ժամանակ աշակերտ էյի դեռևս և լավ ել հիշում եմ եդ որը»:

Մանկութեան որերից ե սիրել նա ժողովրդական զրույցներն ու հեքյաթները, առականերն ու լեգենդները. փոքրիկ Հովհաննեսը հետազայում, չերբ սկսում ե դրել, իր գրվածքների համար առատորեն ոգտվում եր մանկութեան որերին գյուղում լսած ժողովրդական այդ նյութերուց:

Թումանյանը մանկուց վոչ միայն սիրում եր լսել ժողովրդական զրույցները, այլև հետաքոքրվում եր ժողովրդի կյանքով, ապրում նրա ցավերով ու վշտերով: Նա սիրում եր ժողովրդի կենդանի լիզուն, վոճերն ու դարձվածքները և հետազայում ինքն ել գրում եր ժողովրդին հասկանալի, պարզ ու պատկերավոր լեզվով:

Հեքյաթների ու լեգենդների հետ միասին, Թումանյանը սիրում եր և սարի շվին՝ վոչխարի և այլ ճեղանականի Գյուղում՝ հանգերում, իսկ սարերում դադաների առաջ պառկում եր ու ժամերով լսում հովիվների սրինգը, նրանց յերգը, նվագն ու բայաթին:

Վոչ միայն մանուկ որերին, այլև հետազայում, չերբ ամառները Թիֆլիսից գյուղն եր գնում, միշտ նվերներ եր տաում շվի ածուղների և առակ ասող-

ների համար: Կանչում եր նրանց իր տունը, հյուրասիրում, նվերներ տալիս՝ գիրք, թուխում, արխալուղացու, կամ ուղղակի դրամ:

Շվի ածողներից Դսեղում հայտնի էյին՝ հովիվ Ակոփը և Ղշի Միխակը: Առակ ասողներից այն ժամանակ հայտնի յեր Մեղքոնանց Ոհաննես ապին: Մի ծեր չքավոր բոստանչի յեր նա, վոր ամառ ու ձմեռ սպրում եր Զաղի ձորում — ամառները բանջարեղեն եր մշակում և դրանով ապրում:

Ահա այդ Ոհաննես ապի դափումն ե հաճախ գիշերակաց մնացել, նրա հետ յեղնիկի վորսի գնացել, գիշերները զբույց արել վորսորդների և կենդանիների կյանքից:

ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԿՈՒՄ

Խաղերի և հեքյաթների աշխարհից դուրս, նա մի ուրիշ ափելի մեծ աշխարհ ուներ, վորին կապած եր վաղ մանկությունից, վորի գիրկն եր գնում միշտ, վորից շատ բան ե ստացել ու շատ բան սովորել:

Այդ աշխարհը — ինքը բնությունն եր:

Թումանյանը, շատ եր սիրում բնությունը, Լոռու վայրի բնության բազմաբանդ յերևույթները, նրա ճոխ տեսարանները, գույները, ձայները...

Հաճախ ե առանձնացել բնության գրկում, ազատ ապրելու, նրա հետ ձուլվելու, նրանով շնչելու: Սիրել ե թափառել Լոռու հանդերում և անտառներում մեն-մենակ իր ցնորքների հետ... կամ ջարգերի լուսթյան մեջ լսել թռչունների ծլվոցն ու արտերի սըլսըլոցը:

Լոռու հանդերը առանձնապես սիրուն ու կենդանի յեն գարնան որերին, յերբ ծաղկի ու կանաչի բացվելու հետ միասին սկսում են յերգել ծղրիղները, ճախրել արծիվները ու արտերի մեջ «արտորել», «կըլթացնել» արտուտները...

Իր պատմվածքներից «Ծղրիղում» Թումանյանն այսպես է նկարագրում Լոռու հանդի վաղ գարունը.

«...Լսել էք են թախծալի ճըռոցը վոր ծաղկի բուրմունքի ու կանաչի թարմության հետ խառնված հոտում է գարնան դաշտերի յերեսով:

Իհարկե լսել էք, և լինչքան էք լսել: Դեռ ով գիտի, գուցե եդ ժամանակ մի ծառի կամ թփի տակ ել պառկած, խորասուզվել էք ջինջ կապույտ յերկնքի խորության մեջ, մաքուր թեթև յերազների մեջ, իսկ չորս կողմերդ ծավալվում է համատարած ճըռ՛ռ՛... ճըռ՛ռ՛... Հանդի կամ դաշտի ծղրիղն է իր անթիվ ու անհամար ընկերներով:

Կամ գուցե հիշում էք են մեկամաղձոտ ճըռոցը, վոր ամառվան իրիկունները մենակ ու միալար հընչում է գյուղական խաղաղ տան մի վորևե անկյունից:

Յեվ լինչ դյուրեկան թախիծ է բերում մարդու հոգուն, լինչ խաղաղություն, ու մանկության որերից մանկության իրիկուններից, նրանից ել կարծես թե դենը՝ հեռավոր ու անվորոշ հիշողությունները:

Ինքն է այստեղ, այս հատվածում, Թումանյանն՝ իր մանկության որերում, ընության գրկում, մանկության հիշողությունների քաղցրության հետ միասին:

Լոռու հանդերն ու արտերը, ուր անց է կացրել իր մանկության որերը Թումանյանը, դռնվում

հն Պիդ մեծ բլուրի շուրջը. թերևս դրա համար ել ամենից շատ Պիդը եր սիրում նա:

Ամառները, յերբ Թիֆլիսից դուռն եր գնում, հաճախ եր քարձրանում Պիդը դրոսնելու. պառկում եր նրա փեշերին ու նայում ծոսակա արտերին, հեռավոր անտառապատ սարերին ու մաքուր գնում՝ Լոռում անցկացրած իր մանուկ օրերին, մանուկ օրերի չարություններին ու խաղերին:

«Հէյ գիդի հա... Խնչ որեր եմ անցկացրել փոքր ժամանակս հատեղ՝ Նրեխեքս հավաքվում եյինք Դըդի դոշը—ուսց եյինք քաղում, հասկերից պկու*» շինում, մեջքներքս վրա պառկում եյինք ու ածում... Ի՞նչ լավ եր...

... Ես միջակներումն Խնչքան մորի յեմ հավաքել, ծմակներումն կխտարի վորս արել...

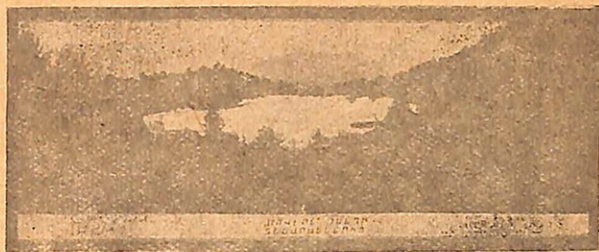
Են Խնչ բան եր... մարդ վոր հիշում ա... Շատ եյի խաղում, վաղվում. համա չար եյի, հա... Խնչ ոյին ասես չեյի սարքում... Է... Է...»

1923 թվի մարտին, Մոսկվայում, իր կյանքի վերջին օրերին, նորից մեծ կարոտով հիշում եր Պիդը.

«Շատ եյի ուզում, վոր Դըդի ուսին լինեմ. ենտեղ եմ անցկացրել յերիխա ժամանակիս լավ օրերը... շատ եմ խաղացել ենտեղ, շատ...»

Մանուկ Թումանյանի վրա ավելի ուժեղ ու խորը տպավորություն ե արել Դերեգ գետը իր ձորով և իր վշշոցով: Դերեգի ձորն ու նրա վշշոցը հաճախ ե

*) Պկու—սբնդի նման նվագածության գործիք և հասկից ուղղունից կամ յեղեգնից պատրաստած:

Ծովերը

պատահում ու բացվում Թումանյանի պոեմներում,
պատմվածքներում:

Ի՞նչ կենսագրական նյութերի մեջ Թումանյանը
գրում է.

«Իմ մեծ ուսուցիչն է յեղեղ Դերբեդի վըշտոցը՝
գիշերները լուսթյան մեջ միշտ ականջ էյի դնում
Դերբեդի ձենին, յերբեմն խուլ ու խոր, յերբեմն պարզ
ու անավոր»:

Յեւ կարծես խոսում եր հոգուս հետ»:

Դերբեդի վըշտոցը գյուղում գիշերներն ավելի
լավ է լսվում, ավելի տպավորիչ է ու խորհրդավոր.
իսկ ցերեկները գետը յերևում է գյուղի ձորափի
ժայռերի գլխից, վորտեղից ամբողջ ձորն է բացվում՝
խոր, լայնաբերան, իսկ ձորի միջից ոձապառլյա հո-
սող կա. աղի՝ Դերբեդին՝ զուգահեռ անցնում է յերկա-
թուղափիժը

Թումանյանը շատ է սիրել Դերբեդի ձորը: Այդ
ձորը գյուղի ամենամոտ ձորն է, գտնվում է հենց
Դսեղ գյուղի տակը՝ և կոչվում եր «Տան տակի ձոր»:

Այդ այն ձորն է, վորի նկարագրությունով է սկսում Թումանյանն իր «Լոռեցի Սաքոն» պոեմը.

«Են Լոռու ձորն է, ուր հանդիպակաց
Ժայռերը՝ խորունկ նոթերը կիսած՝
Դեմ ու դեմ կանգնած, համառ ու անբարթ
Հայացքով իրար նայում են հանդարտ:

Նրանց վոսֆերում՝ գագազած գալի՝
Դալարվում է գիծ Դեբեդր մովի,
Խեղազար թռչում փառերի գրվածով,
Փրփուր է բխում անգուսպ յերթխով,
Թրփում ու զարկում ժեռոտ ափերին,
Փրնսրում է ծաղկած ափերը հին-հին,
Ու գոռում գիծ-գիծ.

— Վա՛ռ-վի՛՛ռ, վա՛ռ-վի՛՛ռ...»

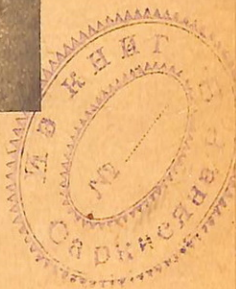
Դեբեդրի այդ ձորն այն ժամանակ առանձնապես հարուստ է յեղեղ հաստարուն, դարավոր կաղնիներով, ընկուղենիներով, պտղատու այլ ծառերով ու խաղողի այգիներով:

Դեբեդը այդ ձորի միջով անցնում է մերթքարքարոտ տեղերով՝ սրընթաց ու գիծ, թռչում է քարերի գլխով, սելավաջրի նման պղտորվում, մերթ՝ թեքը փռելով հոսում է մեղմ ու հանգիստ:

Դեբեդի գլխավոր ճյուղերը յերկուսն են՝ մեկը Փամբակա լեռներից բղխելով Փամբակա ձորով է հոսում, մյուսը Բերդուշը գալիս է Մըթին (Ղարախաչի) սարերից՝ Ստեփանավանի ձորով: Այդ յերկու վտակները Դոլագերան կայարանից ներքև, Լոռու ձորում միանում են և կազմում են Դեբեդը:

Դեբեդի ձորը

Այդ ձորումն և յեղել Թումանյանի պապերի
ընկուզենու հին այգին ու շաղաքը, Յերբ 1898 թը-
վին կառուցվում և Թիֆլիս—կարս յերկաթուղագիծը,
Դեբեգի ձորի հարուստ անտառն ու այգին վոչնչա-
նում են:

Թումանյանի գրվածքներից մեկում, «Քաջերի
կյանքից» պատմվածքում, մեր առաջ պատկերանում
և այդ հին ընկուզենու այգին և պապերի քեֆը:

«Զորագետի ափերին՝ բոլոր ծառերից բարձր մի
խումբ ընկուզենիներ են բարձրանում, ծուխը բարձ-
րանում և նրանց միջից վերև, և քաջերի խումբն
աղմկալի ուրախանում—քեֆ և անում այն հսկայա-
կան հովանու տակ:

Ծառատակերին, կանաչ խոտերում կարմիր
խալիչաներ տարածել, մի մեծ շրջան են կազմել
տնխնա լցրած մավի սուփրանների շուրջը: Ալևոր
Մհերաբն եր իր հարազատներով, Ովագիմն ու իր
խումբը, Սղասին և իր ընկերները... և զանազան տե-
ղերից պատասխարված ժողովուրդների մեծերն ու
տանուտերերը: Ուրախությունից բացվել, ծիծաղում
են նրանց խոփող դեմքերը, ինչպես առավոտյան
արևի տակ այն սև ժայռերը»:

Այդ այգում յեղած քեֆերից մեկի պատկերը
Թումանյանը տվել և իր «Հին ուրհուլթյուն» բա-
նաստեղծության մեջ.

Կանաչ, վիթխարի ընկուզենու տակ,
Իրենց հասակի կարգով, ծալպատակ,
Միասին բազմած,
Մի օրջան կազմած,
Քեֆ ելին տնում

Յեկ ուրախանում

Մեր հրագա պապերն ու մեր հայերը՝

Դյուզլի ճեղերը...

Դերեգի ձորումն եր գտնվում վճիտ ու սառն
աղբյուրներից մեկը, վորահղ Հովհաննեսը իր խա-
ղընկերների հետ ամառը լողանում եր:

«Մարտ» պոեմում տեսնում ենք այդ որերի հու-
շերը.

«Են առվակում կեսօրին,

Յեք վոր ռոգից նեղանում,

Գնում եինք լողանում:

Տրկյոր, աբխազ, խաբեբով,

Սողոմակով, ադմուկով

Խաղում եինք, վազվզում

Դույն-գույն մանրիկ ավազում:

Կամ նեցեկում հեկ ի հեկ

Թիքեռնիկին վոսկեքեկ...»

Յերևա ժամանակ շատ ե խաղացել Դերեգի ա-
փին, իր ընկերների հետ քար զցել, ձուկ բռնել,
լողացել: Պատահել ե, վոր գիշերներ ե անցկացրել
ձորում գյուղացիների շրջանում՝ գրույցներով ու
առակներով: Ավելի ուշ, աշակերտական տարիների,
այդ գիշերների մասին ինքը հիշում եր ու պատ-
մում.

«... Աշակերտ վախտս եր. Դոխնանց պապը մեր
ձորումը գիշերները կրակի դրաղին չիրուխ եր սար-
քում, հեքյաթներ ասում...»

Դերեգը վըշշում եր... ձորերը թըշշում, ձեն
տալիս... պախրեն գոռում ա... Դոխնանց Պապը

պատմում եր, մենք ել ականջ ելինք զնում... լսի՛
պատմող եր»:

Չորում անցկացրած Դոխնանց Պապի հետ այդ
գիշերները հետագայում պատկերել ե իր «Հառա-
չանք» պոեմում:

Բնության դեղեցկութունն ու գյուղի կենցաղը
Թումանյանն ավելի խորը կերպով զգացել ե ու տե-
սել սարերում:

Սարը նրա տարերքն եր:

Սարի սերը վաղ ե զարթնել նրա մեջ ու մնա-
ցել ե միշտ:

«Իմ կյանքի ամենալավ ու քաղցր որերը սարե-
րումն եմ անցկացրել», — ասում եր նա:

«Ոհանեսը շատ եր սիրում սարը անչափ, ան-
հաշիվ»: Այսպես եր ասում մայրը իր վորդու մասին
խոսելիս:

Իր մանկության շրջանի զարուհները Թուման-
յանը սարերումն եր անցկացրել, թերևս դրա համար
եր, վոր ավելի գարուններն եր սիրում սարերում:
Սիրում եր, յեր սարերում սկսվում եր փոթորիկի,
կայծակի, հեղեղի ու տաքափի շրջանը, յերը ջրերը
հորդանում ելին, բնությունը զարթնում — սալերն ու
ձորերը կանաչ հագնում, մեկ թուխպ ու մշուշի մեջ
կորչում, մեկ ել բացվում, պայծառանում՝ շքեղ ու
սիրուն տեսարաններ կաղձում, և այդ բոլորից հետո՝
բացվում եր սարի պարնան չքնաղ առավոտը — թարմ,
ցողապատ ու բուրավետ, հետն ել լինաներում զարթ-
նում եր սարվորների կյանքը՝ աշխույժ, զվարթ ու
կինդանի:

Ավելի հետաքրքրական են ու հեքյաթային սա-

ըրբի աստղալի գիշերները, որվա աշխատանքից հոգնած սարվորները հավաքված իրենց վրանների առաջ սկսում են շվի ածել, բայաթի կանչել, պարել, իսկ մեծերը սարքում են իրենց չիրուխներն ու սկսում են պարզ լեռնական զրույցը՝ համեմատ պատկերավոր դարձվածքներով ու առակներով: Պատմություններ են անում սարերի կյանքից, անցած գեպքերից, իրենց վորսորդական արկածներից, կենդանիների կյանքից և այլն:

«Ե՛, ե՛... կրակ եյինք անում, շուրջը նստոտում մինչև կես գիշեր գրից անում, հեքլաթ ասում. վորը չիրխին եր զու տալի, վորը քնում եր... քեռի Յեզեկն ել շվի լեր ածում...»

Հովհ. Թումանյանն այսպես եր հիշում սարերում անցկացրած իր գիշերները:

Սարերում սարվորները հաճախ մութ գիշերներին ակնատես են լինում զանազան գեպքերի՝ աղջիկ փախցնելուն, գողության «հավարի», վրա տալուն, հաբա տալուն—ու խանգարվում և սարվորների գիշերվա խաղաղ կյանքը:

Ինչպես սարերում, այնպես ել գյուղում, քնելով բաց յերկնքի տակ—խաղաղ աստղաշատ գիշերներին Հովհաննեսը հաճախ մտորումների մեջ և ընկնում և աստղազարդ յերկնքի տպավորության տակ գրում և զանազան փոքրիկ բանաստեղծություններ:

Սարերում Թումանյանն իր պապի ու առաքի, իր քեռիների շրջանում և ապրել: Իր խաղընկերն և յեղեղ զառնարած Նիկալը,—վորի հետ զառներ և պահել սարերում:

Քեռիները փորձված վորսկաններ ու հովիվներ

են յեղել, հաճախ իրենց հետ Հովհաննեսին սարերն
են տարել ման ածելու.

«... Քեռիս ինձ տանում եր, ման ածում գառ-
ների մեջ. հետը հանգից հազարճի կարմիր ճյուղեր
եր բերում ինձ համար, իսկ իրիկունները հանում
եր սրինգն ու ածում»:

Ու աստղալի, լուսնյակ գիշերները, ահագին
խարուկի շուրջը բոլորած, ծափ ելին տալի, խնդում
եյին իմ պապն ու տատը, իմ քեռիները, իսկ յես
թիթեռի նման թրվում, պար ելի գալի նրանց շըր-
ջանի մեջ»:

Իսկ յերբ աշակերտ եր թումանյանը, քեռիներն
իրենց հետ նրան սարերն եյին տանում վորսի:

Նա սիրում եր վորսն ու վորսորդական կյանքի
հետ կապված թափառումներն ու արկածները: Քե-
ռիներից մեկը պատմում եր.

— Աշակերտ վախտը, գյուղն եր գալիս թե չե,
գնում եյինք վորսի:

Շատ եր սիրում վորսը. թվանքի հետ ել շատ
եր լավ տեղին տվող եր: Են ա թվանքը վեր եր առ-
նում, հանդերը-սարերը դուրս գալի:

Մի որ ել գնացինք հեռու աճարկուտը վորսի:
Գիշերը վոր վրա հասավ, մնացինք ծնակումը: Մութ
գիշեր ա. ինքն ել շատ վախլուկ յերեխա. քնելուս
թե՛ լիս մեջտեղը քնեմ, դուք զրաղներից, գելը վոր
գա, առաջ ձեզ ուտի: Վախելուց են սաղ գիշերը քը-
նեց վոչ, մենք ել հետը»:

Վորսի ժամանակ մոտիկից գիտել ե կենդա-
նիներին, փորձված վորսկաններից կենդանիների
կյանքից պատմվածքներ ե լսել և հետագայում այդ

բոլորը պատկերել իր յերկերում, ինչպես—«Արջա-
վորսը», «Գեղը», «Յեղջերուն», «Շունը» և այլն:

Թումանյանը վորսը սիրում էր վնչ թե վորսը,
վորևե կենդանի կամ թռչուն սպանելը այլ պարզա-
պես թափառումները՝ Լոռու խիտ անտառներում,
ձորերում և մութ ծմակներում:

Նա շատ էր սիրում անտառը, ավելի սաղարթա-
խիտ, թավ անտառը: Անտառի յուրահատուկ բույրը,
ծառերի ստվերը. տերևների հովը, վճիտ ու պարզ
աղբյուրները և հեռվից վայրի թռչունների ձայնը,
ծկլթոցը...

Առանձնապես դուր էր գալիս նրան ուշ աշնան
անտառը—գույնզգույն տերևներով—կանաչը դեղին,
կարմիրի, վոսկեգույնի հետ և անտառի մեղմ դուրե-
կան ողջ՝ հագեցած կանաչի ու հողի շնչով:

ԳՅՈՒՂԱՑԻՆԵՐԻ ՇԵՏ

Սակայն, գեղեցիկ ու փարթամ բնության ծո-
ցում ապրելով, մանուկ Հովհաննեսի որերը միշտ ել
անհոգ և ուրախ չեն անցել: Վաղ մանկությունից նա
շփվում է գյուղացիների հետ, լսում է ժողովրդի կեն-
դանի խոսքը, մոտիկից դիտում տեսնում է գյուղա-
ցիների չարքաշ, նեղ ու դժար կյանքը: Նա տեսնում
էր, թե ինչպես գյուղացուն կեղեքում ու շահագոր-
ծում են քյոխվաներն ու տերտերները, գյուղի վաշ-
խառունները և պետութայն պաշտոնյաները: Այդ տը-
պավորությունների արդյունքն է 17 տարեկան հա-
սակում գրած «Գութանի յերգը», վորի մեջ աշխա-

տալոր ու չքավոր դյուղացին խոսում ե իր ցավերից
ու կարիքներից.

Պարսֆասեր գանգաս գնաց,
Քյոսլսեն կըգա, կրծեծի,
Տերերն օրհնեց, անվարձ մընաց,
Կրբորկանա, կանիծի:

Թումանյանը պուղոււմ մի թախծալի ու տխուր
հառաչանք եր լսում շուրջը շարունակ — գյուղացու հո-
րովելը՝ տխուր ու միալար, հովվի սրինգը՝ վշտոտ և
թախծոտ, ձորի ծեր ալքեպանի դանդաղոր՝ հառաչան-
քով ու դառն հեծեծանքով լիքը... Նա տեսնում եր
բազմահոգ դյուղացու դառն ու դաժան կյանքը, նրա
ճակատի մութ ամպերն ու կնճիռները: Այդ ամենը
Հովհաննեսի զգայուն ու տպավորվող հոգում անջնջե-
լի հետքեր են թողնում, վորոնք, հետագայում իրենց
աբտահայտությունն են գտնում նրա դրվածքների
մեջ: Նրա պոեմներից մեկի անունն էլ հենց «Հառա-
չանք» ե, վորի մեջ լսում ենք ութսուհամյա չար-
քաշ գյուղացու հառաչանքով լի ձայնը.

Ես խու՛նորեում
Ես ե չորս քանի տալիս լրացավ,
Վոչ մի խնդրեցումն տեսա իմ որում,
Վոչ ել մի անգամ աչքս լիացավ:

Ամբողջ ամառը առանց քափիք
Պրսիս եմ գալի ես ձորի միջին,
Կըռիվա եմ տալի հազար ցավի հետ
Ու չեմ կարենում — չեմ հասնում վերջին:

Թումանյանի մանուկ հասակի տխուր տպավոր-
ությունների աբտահայտությունները տեսնում ենք

աւ նրա առաջին պոեմի՝ «Մարո»-ի մեջ: Մարոն թուամայանի մանկութեան ընկերներէից է. իննը տարեկան Մարոյին ամուսացնում են «աթգահա» չորան կարոյի հետ. Մարոն չկարողանալով տանել անբնական այդ վիճակը, փախչում է ձորերում թափառում և քարափի գլխից իրեն ցած գցելով՝ ինքնասպանութուն է գործում: Թուամայանին խորապէս ազդում է գլուղական ազատի ու ազիտութեան այդ զոհի—Մարոյի տխուր պատմութիւնը: Նա գրում է «Մարոն»: Իր պոեմի սկզբում վշտով ու թախիծով է հիշում իր հերոսունուն.

Մարո՛, անբախս, վաղամե՛ն,
Դու մանկուքում իմ լնկեր,
Վո՛ւրեմ եմք մեմք խաղացել,
Իբար սիրել ու ծեծել...

Ահա Նեսոն, Հովհաննեսի մանկութեան շրջանի մի ուրիշ ընկերը—Նեսոն գյուղի ընդունակ յերեխաներից էր. նա նույնպէս զոհ է դառնում հին գյուղի չքավորութեանն ու ազիտութեանը:

Նեսոն դուրս է մնում դպրոցից, վորովհետեւ հայրը չի կարողանում վճարել ուսման վարձը՝ տարեկան յերեք ուրլին. հետեանքն այն է լինում, վոր Նեսոն մնում է անուսում, բռնում է գողութեան ճանապարհը:

Իր մանկական հիշողութիւններէից պրած «Իմ ընկեր Նեսոն» պատմվածքում թուամայանը մի առանձին կարեկցութեամբ է խոսում Նեսոյի դժբախտ կյանքի մասին, շեշտելով, վոր Նեսոյի կյանքի վատ ճանապարհ բռնելը հետեանք էր նրա նյութական անապահով դրութեան.

Թումանյանը Դսեղում

Նեստն աղքատ ե... Նեստն տղետ ե... Նեստն լցված ե գյուղական չարքաշ կյանքի դառնություններով... Նա չեւ յեթե ուսում առներ, կրթվեր, ապահով լիներ՝ լավ մարդ կլիներ, գուցե ինձանից եւ շատ ավելի լավը...»

Մի գողություն անելու պատճառով խիստ պատժի յին չնթարկում Նեսոյին. թեժ այրող արևի տակ թոկով կապում սնից։

Այդ պատիկերը չի հեռանում Թումանյանի մշտ-քից. նա հետագայում եւ, չերբ արդեն հռչակված բա-նաստեղծ եր, միշտ սիրով եր հիշում մանկության ընկեր Նեսոյին, և ցավում եր վոր չքավորության զոր դարձավ «մաքուր ու միամիտ» Նեստն...

Թումանյանը Դահլիճում

Նեստոն աղքատ է... Նեստոն տղետ է... Նեստոն լցված է գյուղական չարքաշ կյանքի դառնություններով... Նա չեւ յեթե ուսում առնէր, կրթվեր, ապահով լինէր՝ լավ մարդ կլինէր, գուցե ինձանից եւ շատ ավելի լավը...»

Մի դտղություն անելու պատճառով խիստ պատժի յեն յննթարկում Նեստոյին. թեժ այբող արևի տակ թոկով կապում սնից։

Այդ պատկերը չի հեռանում Թումանյանի մըտքից. նա հետագայում եւ, յերբ արդեն հոչակված բանաստեղծ եր, միշտ սիրով եր հիշում մանկության ընկեր Նեստոյին, և ցավում եր վոր չքավորության զոր դարձավ «մաքուր ու միամիտ» Նեստոն...

Սիրելի ե նա և գյուղի հարսանիքը՝ գուռնա-դհո-
լով ուրախ շուրջպարն ու կոխը:

ԴՍԵՂԻ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

Գյուղում, հայրական տանը, Թումանյանը կա-
նոնավոր կրթություն կամ մտավոր լուրջ զարգացում
չի ստանում: Հնարավորություն ել չի չեղել. գյու-
ղում այդ ժամանակ «վոչ ուսումնարան կար, վոչ
դաս, վոչ դաստիարակություն»:

Նրա դպրոցը տունն էր, գյուղական միջավայրն
ու լեռնական հարուստ բնությունը. նրա ուսուցիչ-
ներն էյին՝ հայրը, մայրը, տատերը և գյուղի հեք-
յաթ պատմող ծերերը:

Իրեն շրջապատող այդ մարդկանցից—գյուղա-
ցիներից և առանձնապես իր հորից ձմռան լերկար
գիշերները լսում էր յերգեր, հեքյաթներ ու առակ-
ներ և լցվում ժողովրդական ստեղծագործության շնչով
ու վոգով:

Ժողովրդից լսած այս գրույցներն ու հեքյաթ-
ներն են, վոր դառնում ե բանաստեղծի ստեղծագոր-
ծության առաջին և հիմնական աղբյուրներից մեկը:
Մանկության որերի տպավորությունները խոր ար-
ժատներ են թողնում նրա հոգու մեջ և հետագայում
նա վոչ միայն չի կտրվում այդ առողջ աղբյուրից,
այլև գիտակցորեն ավելի յե խորացնում և ուժեղա-
ցնում այդ կապը: Նա նորից ու նորից ե վերադառ-
նում դեպի նա, այս անգամ հիմնավոր կերպով ու-
սումնասիրելու իր հարուստ տպավորությունները լը-
րացնելու համար:

Այդ ե պատճառը, վոր հետագայում Թուման-
յանը ժողովրդական բանահյուսությունը— ֆոլկլորը
ստեղծագործողի համար, համարում եր ամենաթանգ
և կարևոր աղբյուրը, վորից միշտ ջուր պիտի խմի
ամեն մի գրող և բանաստեղծ:

Թումանյանի հայրը թեև գյուղի գրագետներից
եր համարվում, բայց քաղաքից կտրված լինելով,
-գրականութուն քիչ ունեւր, յեղածն ել ավելի
-գան գրքեր ելին, ինչպես Սողոմոս, Ժամագիրք
և այլն: Հոր գրքերից առաջինը, վոր Հովհաննեսը
կարդացել և, Հասան-Ջալալյանի «Ճանապարհորդու-
թյուն ի մեծն Հայաստան» գիրքն և լեղել: Այդ գրք-
քի ընթերցանության տպավորության տակ նրա մեջ
շատ վաղ հասակում սեր ե դարթնում գեպի անցյալի
ուսումնասիրությունը, վորի մեջ խորանալուն պա-
տում են պատմական հուշարձաններով և արձանա-
գրություններով հարուստ Հոռու շրջանի գյուղերն ու
վայրերը:

Թումանյանն իր նախնական գրաճանապարհու-
նըն ստանում ե հոր մոտ: Այնուհետև նա ութ տա-
րեկան հասակից գրել-կարդալն սկսում ե սովորել իր
հորեւրայր Գրիշկա բիձու նորաբաց դպրոցում: Գ-
րիշկա բիձան գյուղի տերացուն եր, նա գյուղի յե-
րեխաներին հավաքել ե և իրենց տան ողոմ դպրոց
բաց արել: Այդ դպրոցում մատիւնները ալ ճիճից եյին,
թանաքը՝ կակաջ ծաղիկից, վոր իրենք, աշակերտներն
էյին պատրաստում:

Բացի գրել-կարդալուց, Թումանյանը Գրիշկա
բիձու մոտ սովորել ե նաև յիրգել: Սակայն, աշա-
կերտները հաճախ դասերին կատակներ ու չարաճճի-

ություն եյին անում, ոգավելով իրենց ուսուցչի
թույլ ու խեղճ բնավորությունից:

Թումանյանը Գրիշկա բիձու դպրոցում մնում և
միայն մի քանի ամիս, նա այդտեղից շատ քիչ բան և
տանում, վորովհետև «ուսուցիչն» ել հազիվ գրաճա-
նաչ մի տիրացու եր:

Այնուհետև Թումանյանին տալիս են Սահակ
վարժապետի դպրոցը, ուր մնում և յերկու տարի: Այդ
դպրոցը նույնպես առանձին բան չի տալիս նրան:

Սահակ վարժապետի դպրոցի պատմությունը
Հովհ. Թումանյանն իր ինքնակենսագրության մեջ
հետևյալ ձևով և պատմում.

«Մի որ ել մեր դռանը մայրս ճախարակ եր մա-
նում, յես խաղում եյի, մին ել տեսանք, քոչերը հա-
զին յերկար մազերով ու միտքով, յերկաթե գավա-
զանը չրխկադնելով՝ մի ոտարական անցավ:

— Հասիր, եդ կլեկչուն կանչիր, ամանները
«տանք կլեկի»,—ասավ մայրս: Խաղս թողեցի, ընկա
ուստի յետևից, կանչեցի: Դուրս յեկավ վոր կլեկչի
չի, ալ՝ մեր ազգական փեսա՝ տիրացու Սահակն և:
Սկսեցի գրույց անել: Տիրացուն խոսք բաց արավ իր
իր գիտության մասին:

— Տիրացու ջան, բա ի՞նչ կլի, մեր գեղումը
մնաս, յերեսանցը կարդացնես,— խնդրեց մայրս:

— Վոր դուք համաձայնվեք, ինձ պահեք, յես
ել կմնամ, ի՞նչ պետք և ասեմ,— հայտնեց տիրացու
Սահակը:

Գյուղում ել տրամադրություն կար, և մի քանի
օրից հետո, տիրացու Սահակը դարձավ Սահակ վարժա-
պետ:

Մի ոլթախում հավաքվեցինք մի խումբ չերեխաներ, տղա ու աղջիկ շարեցին յերկար ու բարձր նըստարանների վրա, յեղավ ուսումնարան, և այստեղից ակսեցի յես իմ ուսումը:

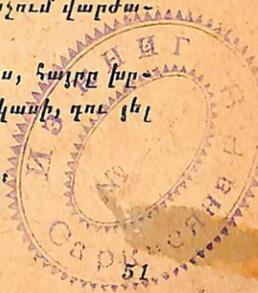
Մեր Մհակ վարժապետը մեզ կառավարում էր «գավազանաւ յերկաթեաւ»: Իր յերկաթե գավազանը, վոր հրացանի շամփուրի յեր նման, յերբեմն ծռում էր յերեխաների մեջքին. ականջները «քոքհան» երանում, և մեծ կաղնենի քանոնով «շան լակոտների» կաշին պլոկում: Յես չեմ կարողանում մոռանալ մանկավարժական այդ տերրորը:

Վարժապետի առջև կանգնած յերեխան սխալ երանում թե չե՝ սարսափից իրան կորցնում եր, այլևս անկարելի չեր լինում նրանից բան հասկանալ, մեկը մյուսից հիմար բաներ եր դուրս տալի: Այն ժամանակ կարմրատակում, սպառնալի՝ չուխի թևերը յետ ծալելով, տեղից կանգնում եր վարժապետը ու բռնում... Քիթ ու պոռնկն արյունոտ յերեխան, գալարվելով քառանջում եր վարժապետի վոտների տակ, զանազան արտաձևիկ աղաչանքներ անելով, իսկ մենք, սիրըթընած, թուքներս ցամաքած, նայում եյինք՝ ցրտահար ծտերի նման շարված մեր բարձր ու յերկար նստարանների վրա: Ջարդած յերեխային վերցնում էյին մեջտեղից: — «Արի», — դուրս եր կանչում վարժապետը հետևյալին...

Մի յերեխայի ուսումնարան զրկելիս, հայրը խրատել եր, թե «վարժապետն ինչ վոր կասի, դու չեկն ասա»: Յեկավ:

Վարժապետն ասում է՝ «Ասա այր»:

Նա ել կրկնում է՝ «Ասա այր»:

— Տո՛ւ, շան զավակ, յես քեզ եմ ասում՝ «Աստալը»:

— Տո՛ւ, շան զավակ, յես քեզ եմ ասում՝ «Աստալը»:

Այս յերեխայի բանը հենց սկզբից վատ գնաց, և այնքան ծեծ կերավ, Վոր մի քանի ժամանակից «ղաչաղ» ընկավ, տնիցն ու գեղիցը փախավ, հանդերուժներ ման գալիս: Բայց մեր Սհակ վարժապետի չարու-թյունից չեր դա: Այս տեսակ անաստված ծեծ այն ժամանակ ընդունված էր և սովորական բան էր մեր գյուղական ուսումնարաններում: Գյուղացիներից ել շատ քչերն էյին բողոքում: Այդ ծեծերից յես չկերա, վորովհետև վարժապետը քաշվում էր հորիցս, բայց մանավանդ մորիցս էր վախենում:

Ինչպես տեսնում եք, Տեր-Թովիկյան տիպի գպրոցներից էր Սահակ վարժապետի գպրոցը: Գործադրվում էյին նույն «մանկավարժական մեթոդները»՝ ծեծ գավազանով, հայհոյանք և դրա հետ միասին՝ մտավոր չնչին պաշար: Սահակ վարժապետը սովորիցնում էր գրել, կարդալ, բայց համարյա բոլոր դասագրքերը կրոնական բովանդակությու-ն ունեյին:

Տետրերի վրա նկարված էր խաչ և վրան գրված՝ «Տեր ոգնյա մեզ»:

Թումանյանի դասընկերներից մեկը, Վոր այժմ կենդանի է, Գարո Բիձեն, այսպես և պատմում էր ինքնց գպրոցի մասին:

«Առավոտները վեր էյինք կենում, վառարանը վառում, ոգեն սրբում, տաքացնում. հերթով վարժապետի համար մածուն ու հաց էյինք բերում, մեկ-

մեկ եւ մեր տան փայտից դպրոցի և վարժապետի տան վառարանի համար՝ փայտի իսկ ամառները գընում ելինք գյուղի հանդերը՝ վարժապետի համար մոռ ու մոշ բերելու, ենպես, վոր մեր դասերի համար քիչ ժամանակ եր մնում»։

Ժամանակի պատմական դեպքերից Թումանյանի վրա մեծ տպավորություն եւ արել 1877—1878թթ. պատերազմը։ Այդ դեպքից ազդված ինքն եւ սկսել ե գրել վոտանավորներ։ Իր առաջին գրական փորձերի մասին նա հետեւյալն ե ասում։

«Շատ վաղ եմ սկսել վոտանավորներ գրել։ 10—11 տարեկան ժամանակս Լորիս-Մելիքովի վրա յերգեր ելին յերգում ժողովրդի մեջ։ Այդ յերգերին տներ ելի ավելացնում և գրում ելի զանազան վոտանավորներ—յերգիծաբանական, հայրենասիրական և սիրային»։

Յերբ Թումանյանը 10 տարեկան ե դառնում, 1879 թ. ոգոստոս ամսին, հայրը նրան տանում ե Էջմիածին Գևորգյան ճեմարանը գիշերոթիկ տալու, քացի հայրը այնտեղ տեսնելով փառաջավոր աշակերտների դեղնած դեմքերը, և նրանցից մեկին ել մեռած, Հովհաննեսին հետ ե բերում գյուղը։

«Մի անգամ շատ փոքր Եջմիածին եմ յեղել,—պատմում ե Թումանյանն այդ որերի իր տպավորությունների մասին,—միտս ե միայն հորաքուրս ու փեսա Վարդանը, նրանց տունը, նրանց դեղին կավե պարիսպն ու պարտեզը, սե բազրիջանի ու պամիդոքի թփերը և նրանց հոտը, կուռկուռները, Եջմիածնի տաճարի ներսը, փոշոտ ու արևոտ ճամբեն, փշատի և նռան ծառերը։

Նոնբեր ու դեղին փշատ, Աշտարակը...

Եջմիրածնից Դսեղ վերադառնալուց հետո, հայրը լսելով Ջալալ-Ողլու նորարաց դպրոցի մասին, նույն թվականի աշնանը Հովհաննեսին, նրա փոքր յեղբոր հետ, տանում է Ջալալ-Ողլի (այժմ Ստեփանավան) և տալիս է այն ժամանակ Լոռում հայտնի Տիգրան վարժապետի յերկսեռ դպրոցը:

Թումանյանն իր կենսագրական նյութերի մեջ հետևյալ ձևով է հիշում գյուղից հեռանալու նախընթաց գիշերը.

«Ջալալ-Ողլի տանելու նախընթաց գիշերը՝ գաթա, թխվածք, ամեն բան պատրաստ:

Մորս քուռնը չի տանում: Աղ և աղում յերկանքով, լաց է լինում ու խոսում մեզանից իրեն-իրեն մենակ: Յես ել անքուն տեղիս միջին լաց եմ լինում: Ծամրին ձյուն ու քամի:

Յերկուսիս՝ ինձ ու իմ յեղբորը ձիու վրա դրած իրեն փարաջեն ել հանած մեղ վրա գցած, ինքը վոտով ցեխի ու ձյունի մեջ գալիս եր կողքով ձիու հետ վռտով:

Նրա սպիտակ մեծ միրուքը ձյունախառն քամին ցրիվ եր տալիս, կրծքին խփում, ուսով տանում:

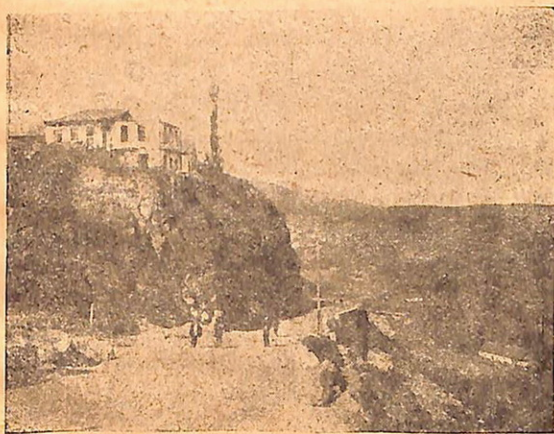
Եդ գիշեր հասանք Քոլագերան, մի տաք ողա»

ԶԱԼԱԼ—ՈՂԼՈՒՄ

Ջալալօղլին այդ ժամանակ Լոռու վարչական—կուլտուրական կենտրոնն էր, այդտեղ եյին գտնվում գավառի դատաստանական վարչական բոլոր հաստատությունները, նաև գործը:

1879 թ. աշնանը Տիգրան Տեր-Դավթյանի ջանքերով Զալալ Ողլում բացվում և առաջին յերկսեռ չորսդասյան դպրոցը: Ավանդվում եր հայոց լ'դու և պատմություն, ուստաց լեզու, աշխարհագրություն, թվաբանություն, յերգեցողություն, ֆրանսերեն, ֆիզիկա, ընդհանուր պատմություն և այլն: Դպրոցի տեսուչը ինքը Տեր-Դավթյանն եր, վորը ժամանակի կրթված մարդկանցից մեկն եր, ավարտել եր Սալիբյան վարժարանը, ճանապարհորդել եր Յեզիպտոս, Աթենք, Պոլիս: Նա դպրոցին կից ունեւ հարուստ գրադարան, վորից ոգտվում ելին աշակերտները:

Ահա այդ դպրոցն և ընդունվում 11 տարեկան Հովհաննսը:

Թումանյանի հորաքրոջ տունը,
ուր ապրել և նա 1880-81 թ. թ.

Թումանյանը «Իմ ընկեր Նետոն» պատմվածքում նկարագրում է Զալալ-Ողլի գալը և իր առաջին տը-պավորություններն այդ գյուղաքաղաքից ու դպրոցից:

«Մի յերկու տարի մեր գյուղի ուսումնարանումը կարգալուց յետը, հերս ինձ տարավ մեր կողմերի գյուղաքաղաքը, ենտեղի ուսումնարանը տվավ: Շտարդեն բոլորովին ուրիշ աշխարհք եր: Տները սիպտակ, կարմիր տանիքներով, ժողովուրդը զուգված ու մաքուր, ուսումնարանն էլ մեծ ու գեղեցիկ, ու վոչ թե մի վարժապետ, ինչպես մեր գյուղումն էր, այլ մի քանի վարժապետ ու մինչև անգամ վարժուհիներ, վոր նորություն եր ինձ համար ու զարմանալի, սակայն շատ դուրեկան:

Տեղին ու դպրոցին վայել իմ հագուստը փոխեցին: Քաղաքացի աշակերտի շորեր հագա, գեղեցիկ, մաքուր»:

Հայրը վորդուն տալիս է մի կոշկակարի տանը բնակվելու: Թումանյանն այդտեղ մնում է շատ կարճ ժամանակ, վորովհետև բաղամամարդ ընտանիքը և յերեխաները նրան խանգարում էին դասեր պատրաստելուն: Այնուհետև Հովհաննեսը փոխադրվում է իր հորաքրոջ՝ Թալալ հոքրի (Սաղաթեկյանների) տունը, վորը գտնվում էր Ջորադետի ամին, բարձր ժայռի գլխին:

Թումանյանի հորաքույրը, վորին Թալալ նախ էյին ասում, նրա դասընկերների պատմելով մի շատ բարի, սիրալիր կին եր: Առանձին գուրգուրանք ուներ մանուկների նկատմամբ, նրանց սեր ու մածուն եր տալիս, հեքյաթներ եր պատմում՝ կախարդական աշխարհքից, ոճերից ու նրանց թագավորներից, խո-

առւմ նր սատանաների մասին, թե ինչպես նրանք
գլուռնա-դհուով խաբում են մարդկանց և տանում
հարսանիք:

Այս բոլորը ուժեղ աղբեցութունն էյին անում
Թումանյանի վրա և նա իբ վառ յերևակայությամբ
լրացնում էր այդ հեքյաթները:

Նույնպես մի կարճ ժամանակ ապրելով հորա-
քըրոջ տանը, դժգոհում է այդ տանը մի հիվանդի
ժանր տպավորութունից, ու փոխադրվում է մի
ֆուրգոնշիկի տուն, վորի բնակարանը նույնպես
գետափին, մի բարձր ժաշոփ գլխին էր գտնվում,
վորտեղից մի շատ դեղեցիկ տեսարան էր բացվում
գետի Լոռու դաշտերը և լսվում էր գետի վշշոցը: Այդ
տանն էլ մնում է մինչև Զաւլա-Ողլուց հեռանալը:

Թումանյանը դպրոցում ընդունակ աշակերտ-
ներից էր. թեև թվաքանությունից և ռուսաց լեզվից
թույլ էր, բայց մյուս առարկաներից, հատկապես հա-
յոց լեզվից և պատմությունից շատ ուժեղ էր: Փոք-
րիկ Հովհաննեսը առանձնապես սիրում էր Տեր-Դավ-
թյանի պատմության դասերը և հափշտակությամբ լը-
սում նրա պատմածները Յեգիպտոսից, Յեգիպտոսի
բուրգերից, Նեղոս գետից, դամբարաններից. այդ բո-
լորը նրա վրա խոր տպավորութունն է անում. նա
այնքան է վոգևորվում այդ պատմություններիով, վոր
վորոշում է գնալ Յեգիպտոս՝ իր հետ տանելով իր
դասընկերներին: Այդ ցանկությունը յերկար ժամա-
նակ մնաց Հովհաննեսի մեջ:

Յերկրորդ դասարանից, 1880—81 թթ. Թուման-
յանը սկսում է գրել ինքնուրույն վոտանավորներ:
Դասընկերները պատմում են, թե ինչպես նա դասա-

Դպրոցին կից գրադարանը — տեսչի բնակարանում

միջոցին դասարանից դուրս գալով, առանձնանում
 էր, դպրոցի բակի ծառերից մեկի տակ նստում և
 սկսում զբեղ, իսկ իրենք աշխատում էին խանգա-
 րել նրան:

Յերկրորդ դասարանում յեղած ժամանակ՝ 1881
 թվի մարտին Թումանյանը գրում և իր առաջին սի-
 րալին վոտանավորը՝ վորը նվիրված էր իր դասընկե-
 բուհիներից մեկին: Ահա այդ վոտանավորը.

Հոգուս հասր,
 Սրբիս կրսոր*),
 Դասիս համար

*) Այս յերկու տողն ընդհանրացած տողեր էին, վորով
 ժամանակի սիրահ սրներն սկսում էին իրենց նամակները:

Դու մի հոգար.
Թե կան դասեր,
Կա նայել սեր,
Յեւ ինչ զարմանք.
Իմ աղավաղւել,
Վոր կենդանի
Մի պատանի
Սերը սրտով
Դաս եւ սերտով:

Դպրոցի տեսուչ Տիգրան Տեր-Դավթյանը իմանալով, Վոր Թումանյանը վոտանավորներ ե գրում, աշակերտներից յերկուսին լրտես ե նշանակում, Վոր հետեւեն ե բռնեն նրան «հանցագործության» ժամանակ:

«Հոգուս հատոր» վոտանավորի մասին Թումանյանն իր հուշատետրերից մեկում գրում ե հետեւյալը.

«1881 թվին այդ վոտանավորը բռնեցին Հրմայակն ու Միքայելը. մեր տեսուչ Տիգրան Դավթիչը ինձ ուղղում եր ողղել տալ, բայց լացով պրծա»:

Զաւալ-Ողլու դպրոցում յեղած ժամանակ, աշակերտական նստարանի վրա, Թումանյանը գրում ե մի քանի այլ վոտանավորներ, Վորոնցից մեկը նվիրում ե մի հուշն քարհատի՝ Սաւա վարպետին. այդ վարպետը աշխատում եր Զաւալ-Ողլուց դեպի Բոլագերան կայարանը տանող խճուղու վրա ե զոհ ե դառնում աշխատանքի ժամանակ սլայթած քարերին: Իսկ մի ուրիշ վոտանավորի մեջ նկարագրում ե այնպիսի սաստիկ վոթորիկին զոհ դարձած մի իշուկի մահը, Վորն ազդել եր Թումանյանի վրա:

Բացի «Հոգուս հատորից», այդ վոտանավոր-

ներից մեր ձեռքն և հասել նաև «Հայ վաճառական» վոտանավորի ձեռագիրը, վորը գրված և նույնպես Զալալ-Ողլում 1883 թվին:*)

Այդ վոտանավորների մեջ բանաստեղծը ծաղրիցե յենթարկում Զալալ-Ողլու վաճառականներին, վորոնք հաղար ու մի ճարպիկություններով աւխորամանկություններով խաբում եյին խեղճ գյուղացուն և ոռւս զինվորներին:

Իր մի ուրիշ վոտանավորի մեջ Թումանյանն արտահայտել և բնութայն սերը, յերգելով Չորադետը և նրա ձորը: Այդ վոտանավորը մեզ չի հասել:

Դպրոցում, դասերից դուրս, աշակերտների մի խումբ յերեկոները հավաքվում էր տեսչի տանը և նրա յերեխաների հետ միասին պարապում ընթերցանությամբ: Կարդում եյին, «Հյուսիսսփայլ», «Կոռնկ» «Փորձ» և այլ ամսագրերի համարներում զանազան թարգմանություններ ու փոքրիկ պատմվածքներ: Նրա դասընկերուհիներից մեկը՝ Վարսենիկ Գեվորգյանը, վորը տեսչի փոքր աղջիկն էր, մի առ մի հիշում և և թվում այն ժամանակ կարդացած գրքերը՝ Ա. Դյումայի «Յերեք հրացանակիրը» և «Քսան տալի չեաքը», Եոթեն Սյուրի «Փարիզի գաղտնիքները», «Բոռը», «Չեստերտոնի ժառանգը», «Խավարից դեպի լույս», «Ինկվիզիցիայի գաղտնիքը», «Կոմսուհի Ուռուսուլան», «Պող և Վերգիլն», «Բորինգոնը», «Քրիս-

*) Զալալ-Ողլու շրջանի համար ողտվել ենք նաև Թումանյանի դասընկերներից՝ Վարսենիկ Գեորգյանի և Սարգիս Աբովյանի հուշերից:

տաֆոր Կոլումբոսի ճանապարհորդությունը», Ծերենցի «Յերկունքը», Ղ. Աղայանի «Յերկու քույրը», Բիշեք Ստոուլի «Քեռի Թովմասի տնակը» և այլն:

Այդ աշակերտական խմբի համար չափածո յերկերը Թումանյանն եր կարգում. նա դեռևս այն ժամանակ սիրում եր կարգալ վոտանավորներ, բայց մանավանդ դրամաներ: Նրա սիրած գրքերից եր «Քնար Հայկականը» վորտեղից հատկապես մեծ սիրով եր կարգում Սայաթ-Նովայի տաղերը և իր ընկերների համար Թիֆլիսի բարբառից վեր ե ածում գրականի: Այնուհետև սիրում եր կարգալ Միքայիլ Նալբանդյանի վոտանավորները, նրա կենսագրությունը, Ք. Քաթրպայի «Շիւականի չերգը»: Առանձնապես սիրում եր կարգալ «Քնար Հայկական»-ում յեղած ժողովրդական յերգերը և յերգիծարանական վոտանավորները:

Նա շատ եր կարգում Գևորգ Բարխուդարյանի թարգմանած Շիլլերի գործերը, վորոնցից հավանում եր, հատկապես «Ավազակները» և «Որլյանի կուլսը»:

Բացի ընթերցանությունից Թումանյանը շատ եր սիրում և հեքյաթն'իւ լսել:

Աշակերտն' ըն ազատ ժամերին հավաքվում եյին դպրոցի պահակի մոտ, վորին քեռի Ակոփ եյին առում. ու լսում եյին նրա պատմած հեքյաթները: Քեռի Ակոփը պատմում եր «Գյուլի բաղի», «Արաբի զանգույի», «Դուղի Ղուշի» և ուրիշ հեքյաթներ:

Բայց ավելի հետաքրքիր հեքյաթներ եր պատմում դպրոցի վառարաններ նորոգողը Ուստա Սիմոնը, վորը Գյառգյառ գյուղիցն եր: Ուստա Սիմոնը շատ

դրավիչ ու հետաքրքիր կերպով պատմում եր «Հա-
ղար ու մեկ գիշերվա» հեքյաթներից, վորոնք փոքրիկ
ռեկնդիրների կողմից լսվում եյին մեծ սիրով և ու-
շադրությամբ: Ասում են, Թումանյանը շարունակ
ուստա Սիմոնի հետն եր լինում և սիրում եր նրան:

Թումանյանը Զալալ-Ողլունին և լսում առաջին
անգամ «Բաջ Նազարի» հեքյաթը, բայց վոչ ուստա
Սիմոնից, ալ մի պոլսեցի բուժակից, վորը աչք ձմեռ
կարճ ժամանակով հայտնվում ե Լոռում և հյուր և
մնում դպրոցի տեսչի տանը: Ձմռան յերկար գիշեր-
ներին իր շուրջը հավաքած դպրոցի յերեսաներին,
այդ պոլսեցի բուժակը վոգեորված աշուղ Ղարիբի խա-
ղերն և ասում, հեքյաթներ ու ծիծաղաշարժ դեպքեր
պատմում Բաջ Նազարի արկածներից:

«Թումանյանը շատ եր սիրում յերգել, յերգում
եր և մեզ ել ամեն անգամ նոր յերգեր սովորեցնում.
— այսպես և պատմում նրա դասընկերներից մեկը:

Յերգերից հիշում եր՝ «Մեր ձագուկը փոսում
նստած», «Մանկության որեր», «Ե՞ր հեռանաս»,
«Յուրաք փչեց»: Առհասարակ նա յեր մեր խումբը
կառավարում. մեծ ու փոքր նրա շուրջն եյինք»:

Այնուհետև գնում եյինք շրջակա ձորիքը խաղա-
լու և վազվզելու: Գնում եյինք «Գոմերի ձորը»,
«Զալալ-Ողլու ձորը», — գետում լողանոմ եյինք, թրը-
թընջուկ քաղում, լվածաղիկ հավաքում, բերում գյու-
ղը և փոխում նկարների»:

Բնության սերը, վոր զարթել եր Թումանյանի
մեջ դեռևս փոքր հասակում, ավելի չե խորանում
այստեղ. նա հաճախ եր հիշում իրենց գյուղն ու սա-
րերը, պատմություններ եր անում իրենց սարերից
ու անտառներից, վորսից ու սարի կլանքից,

աւարի յեղնիկնե ից: Նա իր ընկերներին հա-
վաքած առանձին վոգեւորությամբ և համով ու հոտով
պատմում եր գլուղական կյանքից գեպքեր ու
անեկեղոտներ, դեռես փոքրուց սիրում եր իր շուր-
ջը հավաքել իր հասակակից ընկերներին և պատմել
նրանց, վորոնք լսում եյին նրան մեծ սիրով:

Կենդանիների ձայներից շատ եր սիրում գորտերի
կոկոռցը, յերբեմն թագնւում եր դաշնամուրի տակ և
սկսում իր դորտի նման կոկուացնել ու վախեցնել իր
ընկեր-ընկերուհիներին:

Տոների արձակուրդին միշտ Զաւալ-Ողլուց գը-
նւմ եր գլուղը՝ Դսեզ: Գնում եր վոտքով, գիշերը
մնում եր Կուռթան գլուղում, առավոտը ճանապարհը
շարունակում գեպի գլուղը: Ամեն արձակուրդի գնա-
լիս, իր գրքերն ել հետն եր տանում, դնելով բրդից
գործված պաշուսակի մեջ»:

Զաւալ-Ողլու դպրոցը, Թումանյանը չի ավար-
տում: 1883 թվին ցարական կառավարության հրա-
մանով փակվում են բոլոր հայկական դպրոցները,
այդ թվում նաև Զաւալ-Ողլու դպրոցը: Թումանյանը
վերադառնում ե իրենց գլուղը և մի առ ժամանակ
մնում ե այնտեղ:

1883 թվին հայրը տանում ե նրան Թիֆլիս:

Իր դասընկերներից մեկը այսպես ե հիշում Հով-
հաննեսի հեռանալը Լոռուց գեպի Թիֆլիս.

«1883 թվին, աշնան մի անձրևային ուր, իր հոր
հետ միասին գնաց Թիֆլիս: Մի խումբ ընկերներ ճանա-
պարհ դրինք մինչև քարի գլուխը և կամուրջի մոտ բռ-
ժանվելիս խմբով յերգեցինք՝ «Ե՞ր հեռանաս մո՞տ»:

Զորագետի կամուրջը

բենի աշխարհից...», «Ազնիվ ընկերը»... Ինքը գնում
էր և ասում՝ յես ձեզ կտանեմ : եզիպտոս ...»

Այսպես բաժանվեցինք մենք նրանից 1883
թվի աշնանը»:

Ավելի սրտառուչ և տխուր է լինում հայրական
տնից՝ Դսեղից հեռանալը: Մայրը դեմ է լինում տղա-
յին գյուղից տանելուն:

«Մի աշնան ցուրտ որ հայրը մորոշում է տղա-
յին տանել Թիֆլիս, իսկ նանը դեմ եր. ասում եր՝
տղիս հեռացնիլ մի. տանը կռիվ ընկալի: Հայրը չլսեց,
իրան ասածն արավ. Մի ձի ունեյինք անունը Ղութ:
Ոհաննեսն եղ ձիուն նստեց, իսկ հայրը Քյարին ու
Իերկուսով ճամբա ընկան դեպի Թիֆլիս:

Նանը գնաց իրանց հորանց թաղիքը. տատի

հետ նստեց քարին, լաց ելավ, լաց, թե՛ տղիս տա-
րան... Մենք ել պուճուր երեխեք եյինք, հետները
թռչկոտելով, խաղալով դնացինք մինչև Չաղի ձորը
ճամբու դրինք ու լիտ յեկանք տուն»:

Այսպես է պատմում Հովհաննես Թումանյանի
յեղբայրը նրա առաջին անգամ գյուղից հեռանալու
մասին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հին Լուին	5
2. Պապերը	10
3. Հայրը	11
4. Մայրը	19
5. Անհոգ յեղնարածը	23
6. Խաղերի ու հեքյաթների աշխարհում	27
7. Բնության դրկում	32
8. Քյուղացիների հետ	43
9. Դսեղի դպրոցում	48
10. Զաւալ-Ողլում	54

Պատ. խմբագրի՝ Ռ. Չ ա ռ յ ա ն
Տեխ. խմբագրի՝ Ան. Պ ա ս ս յ ա թ յ ա ն
Սրբագրիչ՝ Մ. Մ ա ռ տ ի կ յ ա ն

Փրավիտի լիազոր՝ Ա.—3050. Հրատ. № 4274.

Պատվեր 1288. Տիրած 6000

Թուղթ 62×94. Տպագրական 4 1/4 մամուլ.

Մեկ մամ. 38460 նիշ. Հեղինակային 2 1/4 մամ.

Հանձնված և տպագրության 2—XII—37 թ.

Ստորագրված և տպագրության 20—XII—37 թ.

ԳԻՆԸ 1 80

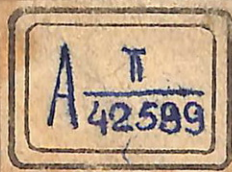
Պետհրատի տպարան, Յերեվան. Լենինի փող. 65

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220042599

ԳԻՆԸ 1 Թ. 80 Կ.

1124/888

— 50

Н. ТУМАНЯН
ДЕТСТВО И ЮНОСТЬ
ОБ. ТУМАНЯНА
Гиз Арм. ССР. Ереван 1938